

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 1
1997

«АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ДӨВЛƏТ ДИЛИ
АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИДИР.
АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНИН
ИНКИШАФЫНЫ ТƏМИН ЕДИР».

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУСИЈАСЫ, МАДДƏ 21

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ ƏДƏБИЈАТЫ
ТƏДРИСИ

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ТƏСИЛ НАЗИРЛИЈИНИН ЖУРНАЛЫ

1954-чү илдэн чыхыр

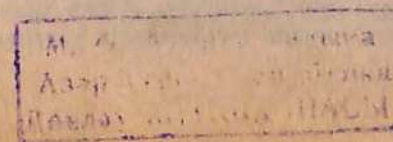
№ 1

1997

«...АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНИ
МƏНИМСƏМƏК, БУ ДИЛДƏ
СƏЛИС ДАНЫШМАГ,
БУ ДИЛИ АНА ДИЛИ КИМИ
ДУЈМАГ ВƏ СЕВМƏК ЛАЗЫМДЫР.
ӨЗ ДИЛИНИ БИЛМƏЈƏН,
ӨЗ ДИЛИНИ СЕВМƏЈƏН АДАМ,
ӨЗ ТАРИХИНИ ЈАХШЫ
БИЛƏ БИЛМƏЗ.»

Һ. ƏЛИЈЕВ

13971

АДЫМЫЗ, МЭРАМЫМЫЗ

Эзиз охучу! Јени илдэ јени адла көрүшүнүзэ кэлмишик. «АНА СӨЗҮ» ады илэ алты иллик мүддөттө сөнин мәнәви еһтијачыны өдөмөјө чалышдыг, дәрдләшдик, гајғылардан, проблемләрден сөз ачдыг, мүнәсиб јоллар арадыг. Вә бу адла јашадығымыз дөвр Азәрбајчан халгынын тарихиндә, бәлкә дә, ән чәтин, ән мүрәккәб, әзаблы мәрһәлә олду. «Ана сөзү»нүн көзләри өнүндә дәһшәтли 20 Јанвар фәчиәси баш верди, нечә-нечә әр икидләримизин ермәни ишғалчыларына гаршы Вәтән савашында шәһид кетдијинин шәһиди олду. Эзилән, гәллә-гәллә парчаланан, парча-парча сатылан Азәрбајчанын әјилмәдијини, мәнә олмадығыны, дирчәлиб ајаға галхдығыны гүрүрлә сејр етдик. Бирбаша мөвзүмүз олмаса да, СӨЗ-үн ишығында бүтүн бу олајлара мүнәсибәтимизи билдирдик, халгымызла баһәм СӨЗ-үн горунмасында, арынмасында, сафлашмасында әлимиздән кәләни етдик.

Бу күн јени адла сөнин көрүшүнә кәлмәјимиз дә сәбәбсиз дејил. Әввәлә, бу ад бизим мөгсәдимизи, мәрәмымызы, истәјимизи бирбаша, пафоссуз-филянсыз конкрет шәкилдә ифадә едир. Бәли, әсас мөгсәд, әсас истәк Азәрбајчан дилинин вә әдәбијатынын тәдриси вәзијәтини өјрәнмәк вә ону јажшылашдырмаг јолларына күзкү тутмагдыр. Чүнки һәр шәј тәдрисдән башланыр. Әкәр тәдрис зәифдирсә, дили севмәјән, өз савадсыз данышығы вә јазысы илә ону корлајан идәрә башчыларыны, мәнсәб саһибләрини, үздәнираг зијалылары тәнгид етмәјә дәјмәз. Ахы онларын һамысыны мәктәб, бир гәдәр конкрет десәк, тәдрис бу күнә салыб, Башга сөзлә, јанлыш тәдрисин, зәиф мәктәбин гәлибиндән чыханлар елә белә дә олмалыдыр.

Икинчиси, бу күн үз габығында охудуғун ад әслиндә јени дејил.

Журналын әсасы һәммин адла гојулуб, о һәммин ады дүз 36 ил шәрәфлә, ләјагәтлә дашыјыб. «Азәрбајчан мәктәби»нә әләвә кими чыхан «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмүәси профессор А. Абдуллајев, профессор Ә. Әфәндизадә кими методика корифејләринин редакторлуғу илә мүәллимләр арасында чох доғма, мәһрәм мөвгә газаныб, онларын үрәјинә јол тапыб, сирдашына, мәсләкдашына, јол јолдашына чеврилиб. Биз һәммин јолун, һәммин корифејләрин давамчыларыјыг. Вә инди бизим мејданымыз даһа кенишдир. Чүнки һәр һансы журнала әләвә мәчмүә кими јох, Тәһсил Назирлијинин мүстәгил журналы кими фәалијәт кәстәририк.

Бир дә «Ана сөзү» дејиминин бир гәдәр мүчәррәдлији, шәрһинә тез-тез еһтијач дүјүлмәси, мөгсәди, мәрәмы тәдрис, мәктәб, педагожи проблемләрлә бағлы олан чидди јөнүмлү бир журналын адындакы лүзүмсуз пафос. Әлбәттә, вахтилә «Ана сөзү» адыны верәнләр «ана» адынын паклығына, мүгәддәслијинә күвәнмиш вә бунун сөзә дә шамил едилмәјини нәзәрдә тутмушлар. Јүксәк, уңа тутдуғларымыза, ана гәдәр мүгәддәс билдикләримизә «ана» тәјини илә фикримизи ифадәјә чалышмышыг. Фикир верин: Ана торпаг, Ана Вәтән, Ана дили... «Ана сөзү» ады да, көрүнүр, бунунла әлагәдардыр. Анчаг дејим, структур гејриадидир, бир гәдәр гондармадыр. Гагаузлар биздән даһа көзәл дејибләр вә биздән хејли әввәл бу адла гәзет бурахылар: «Ана сөз». Амма һәр һалда тәдрис журналы үчүн бу ад да тәбии сәсләнмир.

Эзиз мүәллимләр! Азәрбајчан дили вә әдәбијаты тәдриси едән мүгәддәс пешә саһибләри! Адымыз сәдә вә ајдын, мөгсәдимиз, гајәмиз күн кими ајдын! Биз сизин көмәјинизлә мүстәгиллик јолунда хөврәк

аддымларыны атан дөвләтимизин ән мүһүм атрибуту олан Азәрбајчан дилини вә милләтимизин ән зәнкин хәзинәси сајылан әдәбијаты өјрәнмәли, горумалы вә јашатмалыјыг. Бүтүн бунлар исә тәдрислә сых бағлы олан мәсәләләрдир. Бу мүгәддәс әмәлииниздә өз журналыныздан истифада едир, габагчыл тәчрүбәнизлә, елми-методик јазыларынызла, сорушуб-өјрәнмәк вә өјрәтмәк нијәтли мәктубларынызла.

Биз бундан сонра да ән-әнәмизә садиг галараг Азәрбајчан дили вә әдәбијатын тәдриси, тәблиғи вә тәдгиги саһәсиндә гәләм чалачағыг. Дөврүн, заманын руһуна үјгүн кәлән, актуал проблемләрин һәллиндә дөвләтимизә, халгымыза јардымчы олачағыг. Мүдрик дөвләт рәһбәри, фөвгәл-адә нәтиг, аловлу трибун һејдәр Әлијев чәнәбларынын нитги бејүк бир мәктәбдир, өјрәнилмәјә, өрнәк олмаға лајиг бир мәктәб. Елә бу нөмрәмиздән башлајараг президентимизин кәнчлијә, бүтүн мүәллимләрә, зијалыларә нүмүнә олан нитги, данышыг манерасы барәдә јазылар верәчәјик.

Диггәт мәркәзиндә олан мәсәләләрдән бири дә Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын өјрәнилмәси вә өјрәдилмәсидир. Азәрбајчан дилини дөвләт дили е'лан едән 21-чи маддәнин шәрһи инди даһа кәрәклидир. һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы бу мәсәләнин маһијәтини баша дүшмәли вә әмәли фәалијәтиндә нәзәрә алмалыдыр.

Тәдрисин проблемләри һазырда сајсыз-һесабыздыр. Онларын бир чоху тәдрис програмларында сон дөврдә едилән дәјишикликләрлә бағлыдыр. Јени мөвзуларын мәктәбә кәтирилмәси, бә'зи мәсәләләрә јени бахыш вә ејни заманда үјгүн јардымчы методик вәсаитләрин, һәтта бә'зи дәрсликләрин јохлуғу мүәллим ишини хејли чәтинләшдирир. Она јардымчы олмаг, мөвафиг јазыларла мајак ролуну ојнамаг бизим борчумуздур.

Көрүнүр, педагожи мәтбуатын ва-чиблијини, әһәмијәтини гијмәтләндирмәклә бағлыдыр ки, Тәһсил На-

зирлији 1996-чы илин сонларында (23 декабр 1996-чы ил) «Тәһсил системиндә олан гәзет вә журналларын фәалијәтини јажшылашдырмаг тәдбирләри һагғында» әмр вермишдир. Биз бу әмри өзүмүзә вә бүтөвлүкдә Азәрбајчан дили вә әдәбијатына диггәт вә гајғы кими гијмәтләндирир вә онун јеринә јетирилмәсинә сөзсүз әмәл едәчәјик.

Тәһсил рус дилиндә олан синифләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси методикасы, идәрә вә мүәссәләрдә доғма дилимизин сөзүн әсл мәнәсында дөвләт дили сәвијәсинә галдырылмәси, бәрли-бәзәкли реклам вә е'ланларда, дили бәрбад вәзијәттә олан «көзфәалијәт» мәтбуатында Азәрбајчан дилини сафлығыны горумаг, ону мүдафиә етмәк... бизим вә сизин — Азәрбајчан дили вә әдәбијат мүәллимләринин борчудур, һәм дә мүгәддәс борчу!

Эзиз мүәллимләр! Билирсиниз ки, һәјәтымызын, чәмијәтимизин бүтүн саһәләриндә, о чүмлөдән тәһсил системиндә көклү ислаһатлар кедир, јени тәфәккүр тәрзи формалашыр. Доғрудур, ислаһатларын јолу һеч дә рәван дејил, онлар чәтинликләр, объектив вә субјектив әнкәлләрлә үзләшир. Билин ки, бүтүн бунлар узун чәкмәјәчәк, Азәрбајчан лап јахын вахтларда дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндән биринә чевриләчәкдир. Кәлин сизли-бизли мөвчүд чәтинликләри арадан галдыраг, мүстәгил дөвләтимизин кәләчәји үчүн кениш дүнјакөрүшлү, гејрәтли, намуслу вәтәндашлар јетишдирәк.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијаты тәдриси» журналынын әмәкдашлары сизин арзу вә истәкләринизи һәјәтә кечирмәк үчүн бүтүн гүввә вә ба-чарығыны сәфәрбәр едәчәк, гаршылашдығыныз проблемләрдә јардымчыныз олачаг, тәдрис просесиндә апарылан ислаһатлары кениш ишыг-ландырачагдыр. Сиздән асылы олан одур ки, даим редаксија илә әләгә сахлајын, арзу вә истәкләринизи бизә билдирин, өз иш тәчрүбәниз барәдә мөгәләләр јазын. Редаксијанын планлары кенишдир, бунлар јалныз сизин көмәјинизлә реаллаша биләр.

ДАҢИ ШӘХСИЈЈӘТИН НИТГ ФЕНОМЕНЛИЈИ

Мүбариз ЛУСИФОВ,

Кәнчә Дөвләт Педагожи Институтунун ректору,
филолокија елмләри доктору, профессор.

1997-чи ил тарихә өкүз или кими дахил олмушдур. Азәрбајчан мифоложи тәфәккүрүндә өкүз күч, гүввәт, бәрәкәт, галибијјәт, гәләбә рәмзидир. Арзу едирәм ки, бу ил, һәгигәтән, гәләбә или олсун, даим вәтәнимизин һәр јериндә, Гарабағымызын һәр кушәсиндә галибијјәт шәнликләри кечирилсин. Мән бу гәләбәјә инанырам. Чүнки мөһтәрәм президентимиз һејдәр Әлијев чәнаблары кечә вә күндүз бу гәләбә уғрунда чалышыр.

Дүшмән үзәриндә гәләбәнин мүхтәлиф үсуллары вардыр. Шүбһә етмирәм ки, бу үсуллардан бири дә нитгдир. Биз бу јахынларда бунун әјани шаһиди олдуғ. Мөһтәрәм президентимиз Лиссабон көрүшүндә өзүнүн кәсәрли вә тә'сиредичи нитги илә дүшмәни сусдурду, бүтүн дүнја халғларынын диггәтини Азәрбајчанә јөнәлтди.

Нитг фикрин чанландырылмасынын ән вачиб вә зәрури амилләриндән биридир. Үмумиликдә нитг фикрин тәзаһүр формасыдыр. Мәһз бүтүн јахын вә узағ информасија процесиндә нитг апарычы әһәмијјәт дашыјыр. Нитгин информасија функцијасы һәмин процесин субъектләри арасында мүбадилә вәзифәсини јеринә јетирир. Даһи шәхсијјәтләрин нитги исә информасија мүбадиләси илә јанашы, фикир вә идејаларын чанландырылмасы ишинә хидмәт едир. Ади адамларын нитг информасијасы фәрди характер дашыдығы һалда, даһи шәхсијјәтин нитги күтләви әһәмијјәтә малик олмагла, һәм дә үмуми сәчијјә дашыјыр. Азәрбајчан халғынын даһи оғлу, мөһтәрәм президентимиз һејдәр Әлијев чәнабларынын нитгиндә дә бу чәһәт бүтүн габарыглыгы илә өзүнү бүрүзә верир. Чох марағлыдыр ки, Б. Закированын инсан космогониясы мәсәләләрини арашды-

ран Рафаел илә мүсаһибәсиндә даһи шәхсијјәтин характеринин 29 әләмәтиндән бири кими нитгин дә өзүнәмәхсус рол ојнадығы кәстәрилик. һәмин мүсаһибәдә нитглә бағлы сәчијјәви чәһәт ашағыдакы кими ишығландырылыр: «Чәнаб һејдәр Әлијев натиглик сәнәтини бүтүн инчәликләринәчән мәнимсәмишдир. Гүввәсиз, күчсүз һәр шеј мә'насыз вә бошдур. О, сөзә чеврилән сәсинин күчүнү-гүввәсини нитгиндә керчәкләшдирир. Оун нитгләриндәки һәр бир сөз динләјичиләрин шүүралты гатына гәдәр сирајәт едир. О, инсанлары өзүнә гулаг асмаға мәчбур едә билир. Мән буну натиглик әләмәтинин ән али сәвијјәси һесаб едирәм». (Бах: Б. Закирова, Шәхсијјәтин психоложи портрети. Рухани төкамүлүн ән парлаг нүмунәси. «Азәрбајчан» гәзети, 5 јанвар, 1996).

Даһи шәхсијјәтин нитги чазибәдарлығына, ајдынлығына, долғунлуғуна, мәнтигилијинә, дәгиглијинә, бир сөзлә, өзүнүн е'чәзкар тә'сир гүввәсинә көрә феномен сәчијјәси дашыјыр. Башга сөзлә, нитгин феноменлији шәхсијјәтин феноменлијинин бир тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Феноменлик нәдир? Феноменлик анлајышы гејри-адилик, мүстәсналыг, фөвгәл'адәлик, мисли-бәрабәри олмамаг мә'наларында ишләдилер.

Президент һејдәр Әлијевин нитги өзүнүн гејри-адилијинә, мүстәсналығына, фөвгәл'адә вә мисилсиз кејфијјәтинә көрә феноменал характер дашыјыр. Нитгин феноменаллығы, әслиндә оун идеал олмасы илә бир бәрабәрдә тутулур. Идеал нитг үчүн ән әләмәтдәр чәһәт ондан ибарәтдир ки, бурада мәнтигилијин, ардычыллығын, анлашыглылығын, тә'сирлилијин, ајдынлығын бүтүн параметрләри өз әксини тапмыш олсун.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә исә бүтүн бу әләмәтләрин һамысындан өзүнүн сонунчу һүдудларына кими истифадә олунур. Она көрә дә һејдәр Әлијевин нитги оун динләјән һәр кәс үчүн анлашыглыдыр. һејдәр Әлијевин кечдији һәјәт јолу вә фәалијјәти һамы үчүн әвәзсиз өрнәк олдуғу кими, оун нитги дә нүмунә еталондур. Мүтәхәссисләр бу нитги арашдырмалы, оун е'чәзкар тә'сир гүввәсини өјрәнмәли вә буну, хүсусән, тәдрис просесиндә мәктәб-лиләрә вә тәләбәләрә мәнимсәтмәк үчүн үсуллар мүәјјән етмәлидирләр.

Һејдәр Әлијевин нитгинин е'чәзкарлығы вә идеал характер дашымасы оунла әләгәдәр һесаб едилә билер ки, бу нитгдә һәм мүасир дил ганунаүјғунлуғларынын бүтүн тәләбләри өдәнилик, һәм дә бурада дилин гәдим вә тарихи ән'әнәләри әкс олунур. Белә ки, мәсәлән, мүасир тәләбләринә көрә нитгин ифадә вәсәтләри рәсми үслуб, елми үслуб, публисистик үслуб, бәдии үслуб, мәишәт үслубу кими беш үслуб әһәтәсиндә чәмләшир. Ади нитг үчүн һәр бир үслубун өзүнәмәхсус тәләбләри јеринә јетирилик. Мәсәлән, рәсми үслуб нүмунәләриндә рәсми үслуба, елми үслуб нүмунәләриндә елми үслуба, бәдии үслуб нүмунәләриндә бәдии үслуба мәхсус ифадә вәсәтләри ишләдилмәси сәчијјәвидир. Үслубијјәт мәсәләләринин тәдиги тәчрүбәсиндән ајдын олур ки, һәр һансы бир үслубун јалғыз өзүнәмәхсус вәсәтләрини ишләдикдә ифадә стандартлашыр, анлајышда, бир нөв, «гурулашма» әмәлә кәлир. Анчәг һәр һансы бир үслуба аид нүмунәдә башга бир үслубун вәсәтләри ишләдикдә ифадә тәрзи асанлашыр, мәнимсәмәнин кејфијјәти артыр, анлајыш интензивләшир. Мәсәлән, тутаг ки, бәдии үслубда елми үслуб нүмунәләри ишләдилер. Бу һалда елми үслуб нүмунәләри бәдии үслуб фонунда көрүнүр вә оун мәнимсәнилмә имканлары артмыш олур. Јахуд, елми үслубда бәдии үслуб нүмунәләринин иштиракы елми үслуба даир анлашманы асанлашдырыр. Гејд едим ки, үслубларарасы әләгәјә даир јазылмыш әсәрләрдә бу чәһәт, хүсусилә, диггәт мәркәзинә чәкилик.

Һејдәр Әлијевин нитгини мүасир

дил үслублары бахымындан арашдырдыгда ајдын олур ки, бу нитгдә тәкчә бир үслубун јох, бүтүн беш үслубун һамысына аид ифадә вәсәтләриндән чох бөјүк мәһарәтлә истифадә олунур. Ади нормаллыг нәзәриндән јанашдыгда, һејдәр Әлијевин нитги даһа чох рәсми үслуб тә'сири бағышлајыр. Лакин бу нитг һәм дә елми вә публисистик үслуб бојалары илә зәнкиндир. Она көрә дә бөјүк рәһбәрин нитгини елми вә публисистик үслубдан ајырмаг чәтиндир.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә, һәмчинин, бәдии үслуба вә мәишәт үслубуна аид вәсәтләр дә күчлүдур. Рәсми, елми вә публисистик үслубларын чөһәриндән јоғрулмуш бу нитг, бәдии вә мәишәт үслубларына мәхсус элементләрин әләвәси илә емоционаллашыр, бунунла да оун чазибәдарлығы гат-гат артмыш олур.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә елми үслуб әләмәтләри фикрин дәгигләшдирилмәси, гәтиләшдирилмәси вә өз һәдәфинә дүзкүн чатдырылмасы мәгсәди дашыјыр. Ашағыда верилән чүмлә нүмунәси бу чәһәтдән диггәтәләјигдир.

«Оун да хүсуси мүзакирә едилмәсинә сәбәб бир тәрәфдән кечмиш заманларда бу барәдә там ајдынлығын олмамасы, икинчи бир тәрәфдән, 1992-чи илин декабрында Милли Мәчлис тәрәфиндән бу барәдә гејри-гануни дә олса гәбул едилмиш гәрарын мөвчуд олмасы, үчүнчү тәрәфдән, халғымызын, зијалыларын, алимләрин, јарадычылыгла мәшғул оланларын бу мәсәләјә хүсуси мүнәсибәтидир». («Азәрбајчан» гәзети, 11 нојабр 1996-чы ил).

Һејдәр Әлијевин рәсми үслуб кими сәчијјәләнән нитги күтләви характер дашыдығы үчүн оун публисистик үслубдан гәтијјән тәчрид етмәк мүмкүн дејилдир. Бу нитг публисистик үслубун бүтүн бојалары илә әһәтә едилмиш шәкилдә ифадә олунур. Она көрә дә оун үмуми анлајыш сәчијјәси гат-гат артмыш олур: «Бу әрәфәдә, биринчи нөвбәдә, конститусија комиссијасынын үзләринә тәшәккүрүмү билдирирәм. Ишчи групуна хүсуси тәшәккүр етмәк истәјирәм. Чүнки, јенә де-

жирәм, онлар эмәли ишлә мәшғул олублар, чох елми тәдгигатлар, ахтарышлар апарыблар. Дүнјада мөвчуд олан конституцијаларын мүддәалары илә таныш олублар, әлимиздә олан ләјһәни онларла мүгајисә едибләр, башга чох ишләр көрүбләр». («Азәрбајчан» гәзети, 11 нојабр, 1995).

Һејдәр Әлијевин нитгиндә емоционаллыг хүсуси јер тутур. Мүасир дил тәләбләри бахымындан бу емоционаллыг һәм дә бәди ишләр үчүн сәчијјәви сајылан вә халг дилинин инчәликләриндән гидаланан мәишәт услубу элементләри илә чиләләнир.

Һејдәр Әлијевин нитгинин е'чазкарлығы, һәмчинин, бу нитгин бағлы олдуғу тарихи көкләрлә әлағәдардыр. Чох марағлыдыр ки, һејдәр Әлијевин нитгиндәки тарихи-ән'әнәвилик әләмәти ифадә тәрзинин емоционал олмасына хүсуси тә'сир көстәрир.

Дилин тарихи көкләринин мүасир нормалар тәләби үзрә ишләнмәси надир һадисәдир. Она көрә дә бунлар анчағ даһи шәхсијјәтин нитгинә аид бир кејфијјәт кими гижмәтләндирилә биләр. Мәһз бу чәһәтин өзү даһи шәхсијјәтин нитгини ади нитгдән фәргләндирир. Тарихи ән'әнә вә мүасирлик тәләби илә үзви вәһдәт тәшкил едән нитг, әлбәттә, чох бөјүк нүмунәдир. Она көрә дә бу нитгин һәртәрәфли өјрәнилмәси бу күнүмүз үчүн зарури бир проблем сајылмалыдыр.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә тарихи ән'әнә кејфијјәтләрини өјрәнмәк үчүн дилин өзүнүн формалашмасы мәрһәләләринә даир чидди бир арашдырма апарылмасына еһтијаж вардыр. Анчағ ону гејд етмәји вачиб билирәм ки, бу нитг әтрафлы арашдырылдыгда тарихи ән'әнәјә даир бурада истәнилән гәдәр факт вә нүмунә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Дилләрин тәдгиги тәчрүбәсиндән бизә мә'лумдур ки, ән гәдим дөврләрдә сөзләр шәкилчисиз ишләнмишдир. Сөз өз гурулушуна вә функцијасына көрә шәкилчидән әввәлдир. Бу чәһәт башга дилләр кими, Азәрбајчан дилинә дә мөхсүсдур. Тәсадүфи дејилдир ки, мүасир Чин вә Корейә дилләриндә инди дә шәкилчилик инкишаф етмәмишдир.

Көрүнүр, бу дилләрин ифадә тәрзи имкан верир ки, онларын ән гәдим формасы индијәдәк сахлансын.

Азәрбајчан дилинин шәкилчисизлик әләмәти инди **јахшы адам, һүндүр дағ, бөјүк һадисә, тез кәл, ити гач** кими дил нүмунәләриндә дә көрүнүр. Шәкилчисизлик дөврүнүн чүмлә нүмунәләринин дә изләри индијәдәк галмышдыр. Мәсәлә: һәһә, јох-јох; кор-кор, көр-көр; ол-ол, гал-гал кими шәкилчисиз чүмлә нөвләри бу чәһәтдән марағ доғурур. Ајдындыр ки, Азәрбајчан дилинин сонрақы инкишаф дөврләриндә шәкилчиләшмә мејдана чыхмышдыр. һазырда бу дил өзүнүн шәкилчи системинин инкишафы илә дүнјанын башга дилләринә нисбәтән бир чох чәһәтдән ирәлидә кедир.

Дилин шәкилчисизлик дөврүндә ифадә тәрзинин күчләнмәси үчүн чүмлә гурулушунда паралеллик сәчијјәви әләмәт олмушдур. Ифадә тәрзиндәки емоционаллыға көрә паралеллик апарычы әләмәтләрдән бири кими инкишаф етмишдир. Үмуми һалда, паралеллик һәм фикир информасијасына вә һәм дә емоционаллыға хидмәт етмишдир. Дилдә шәкилчиләшмә просесинин јарандығы дөврдән исә паралеллик биләваситә емоционаллыға хидмәт етмәли олмушдур. Чүмлә өзәкләриндә паралеллик гәдим мәнбәләрдә дә әкс олунмуш вә һәмин нүмунәләрин бу күнүдәк сахланмасында мүһүм амилләрдән биринә чеврилмишдир.

Маһмуд Кашғари «Диван»ындақы ше'рләрин, «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларынын, о чүмләдән, халгымызын гәдим тәфәккүрүнү чанландыран нағыл вә дастанларымызын тәһкијәсинин күчлүлүјү вә зәнкинлији паралел өзәкли чүмлә нөвләринин ишләдилмәси илә әлағәдардыр.

«Китаби-Дәдә Горғуд» дастанларынын тәһкијәси, демәк олар ки, паралел өзәкли чүмләләр үзәриндә гурулмушдур: Гарачуғун гапланы, гонур атын ајасы, Бајындыр ханын көјкүсү, Галын оғуз дөвләти, галмыш икид архасы, Салур Газан јериндән дурмушду («Китаби-Дәдә Горғуд», с. 31); Көјини говарды, кәтирәрди бабасынын өнүндә синирләрди. Баһам ат сәјирдишимә бахсын, гывансын, ох атышыма бахсын

күвәнсин, гылыч чалышыма бахсын, севинсин — дерди («Китаби-Дәдә Горғуд», сәһ. 24).

Нағыл вә дастанларымызын дилиндәки «Орада ајла, иллә бурада ширин диллә», «Аз кетди, үз кетди, дәрә-тәпә дүз кетди», «Аја дејир сән чыхма мән чыхым, күнә дејир сән чыхма мән чыхым» кими тез-тез ишләнән ифадәләр дә паралел өзәкли чүмләләрә аид нүмунәләрдәндир. Паралел өзәкли чүмлә нөвләринә аталар сөзләри кими халг тәфәккүрүнүн инчиләри олан нүмунәләрдә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлә, «Дост доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк», «Әлдән галан әлли ил галар», «Баһалыгда сатычынын, учузлугда алычынын үзүнү көрмә», «Јүз өлч, бир бич» кими нүмунәләр бу гәбилдәндир.

Чүмләләрин паралел өзәкли шәкилдә ифадә олунмасы поезијада көзәллик кәтирир, ону ифадә чәһәтдән зәнкинләшдирир. Буна көрә дә истәр шифаһи халг нүмунәләрини сәчијјәләндирирән ше'р нөвләриндә вә истәрсә дә классик шаирләрин јарадычылыгында паралел өзәкли ифадә васитәләриндән истифадә чох күчлүдүр. Классик ше'р нүмунәләринин чанлы вә јаддагалан олмасында паралел өзәкли чүмлә формалары хүсуси јер тутур. Мәсәлә, һәсәноғлунун, Нәсиминин, Хәтаинин, Фүзулинин, Вагифин, Ашығ Әләскәрин әсәрләри паралел тәркибли ифадә васитәләри илә зәнкиндир. Паралел тәркибли ифадә формалары бөјүк јазычымыз Чәлил Мәммәдгулузадәнин һекајәләринин дә дилиндә күчлүдүр. Белә ифадә васитәләри өдибин јумор дилинин зәнкинләшмәсинә чох бөјүк тә'сир көстәрир.

Паралел тәркибли ифадә васитәләри бәди нүмунәләрин дилини чиләләндирир, онларын тә'сирлији ни артырыр вә јаддагалан олмасыны тә'мин едир.

Мүасир Азәрбајчан дили үчүн информасијаларын шәкилчили чүмлә нөвләри васитәси илә верилмәси сәчијјәвидир. Башга сөзлә, чүмләләрин шәкилчили васитәләрлә ифадәси үчүн зәнкин имканлар олдуғундан паралел тәркибли чүмлә нөвләриндән тарихи-ән'әнәвилик гәјдәси үзрә истифадә едилсир. Бу исә истәр рәсми, истәр публисистик, ис-

тәр елми, истәр бәди ишләр вә истәрсә дә мәишәт услубундақы бүтүн нитг нүмунәләринин тә'сир күчүнү гатгәт артырыр.

Һејдәр Әлијевин нитгинин тә'сир-едици, чазибәдар, чанлы вә емоционал олмасында паралел тәркибли ифадә васитәләриндән истифадәнин дә хүсуси ролу вардыр. Һејдәр Әлијевин нитгиндә паралел тәркибли формалар елә ишләнир ки, бунлар бөјүк рәһбәрин һәм рәсми, һәм елми вә һәм дә публисистик мәзмунлу нитгини бәдииләшдирир, емоционаллашдырыр вә чанландырыр. һәмин үсулла да нитгин тә'сири күчләнир вә е'чазкар бир вүс'әт алыр. Бу чәһәтдән, ашағыдақы кими нүмунәләрә нәзәр јетирмәк кифајәтдир: Сиздән хаһиш едирәм ки, Азәрбајчан дөвләтчилијинин башы үстүнү алмыш гара булудлары дағытмағ үчүн **бирләшәсиниз**, әлбир **оласыныз, бураја кәләсиниз** («Азәрбајчан», октјабр, 94, март, 95, Гәсд; сәһ. 128); Азәрбајчанда демократик һүғуғи дөвләтин гурулмасы, демократик вәтәндаш чәмијјәтинин јарадылмасы үчүн **бүтүн әсәсләри јарадыбдыр, бүтүн тә'минатлары верибдир** («Азәрбајчан», 25 нојабр 1995); Конститусијаја **риајәт олунмалыдыр**, гәбул едилмиш конститусијанын мүддәалары һәјата **кечирилмәлидир** вә һәр бир кәс конститусијаны әсәс тутарағ өз фәалијјәтини һәјата **кечирмәлидир**. («Азәрбајчан» гәзети, 25 нојабр 1995).

Көрүндүјү кими, һејдәр Әлијев нитгиндә дилин һәм мүасир тәләбләри вә һәм дә тарихи ән'әнәләри синтез шәкилдә әлағәләнир вә бирләшир. Бу да нитгин е'чазкар хәракәтерини бир даһа гүввәтләндирир. Лакин бу е'чазкарлығын сәбәбләри тәкчә бурада дејиләнләрлә кифајәтләнмир. Бу бөјүк даһи шәхсијјәтин нитгиндәки е'чазкарлығын сирләри чохдур. Онларын арашдырылмасы мүтәхәссисләр үчүн мә'нави бир борчдур. Бу нитглә әлағәдар жениш тәдгигатлар апарылмалыдыр. Һејдәр Әлијев шәхсијјәтинин нитг инчәликләри мәктәпләримиздә тәдрис олунмалыдыр. Һејдәр Әлијев кими көзәл нитгә малик олмағ һәјат һәгигәтләрини һејдәр Әлијев кими чатдырмағ бачарығына јијәләнмәк демәкдир.

ӘДӘБИЈАТ ИДЕОЛОКИЈАДЫР, ЈОХСА СӘНӘТ?

Хејрулла МӘММӘДОВ,

филолокија елмләри доктору, профессор.

(ИКИНЧИ МӘГАЛӘ)

Бу күн һамынын чоҳдан ајдын шәкилдә билдији ади бир һәгигәти тәзәдән хүсуси проблема чевириб суал вермәк, бејинләри јоруб она чаваб ахтармаг гәрибә көрүнмүрмү? Бәли, еләдир, гәрибә көрүнүр, һәтта тәәччүб доғурур. Лакин мәгаләнин башлығы суал шәклиндә мәгсәдсиз, кәлиши көзәл гојулмамышдыр. Мән бунунла «ајдын һәгигәт», аксиома сајылан вачиб бир мәсәләнин әдәбијатын тәдрисиндә бир аз унутулан, е'тинасызлыг көлкәсинә дүшән тәрәфинә диггәт чәлб етмәк истәјирәм.

Мә'лум олдуғу кими, әдәбијат ики ләјдан ибарәтдир. Бунлардан бири идеоложи, диқәри сәнәт ләјдыр. Әдәби гәтлардан һансы әсәсдыр, һансы үстүнлүк тәшкил едир вә апарычыдыр? Чаваб мә'лумдур. Тәрәддүд етмәдән, гәти, һәм дә бирмә'налы демәк олар: һәр икиси! Чүнки онларын икиси бир јердә әдәбијат дејилән, даим һәрәкәтдә вә инкишафда олан, фасиләсиз долан вә бошалан чанлы бир аләми тәшкил едән бәрәбәр һүгүглу «галактикалар» вә компонентләрдир. Бунларын бир-биринә нисбәти руһун бәдәнә мүнәсибәти кимидир. Бәдән руһсуз, руһ бәдәнсиз јашаја билмәдији кими, әдәбијатын да мәзмунуну формасыз, формасыны мәзмунсуз тәсәввүрә кәтирмәк олмаз. Гушун учушунда ганадларын һансынын әсәс вә һәлләдичи рол ојнадығыны демәк мүмкүн олмадығы кими, сәнәтдә дә форманынмы, мәзмунунму апарычы олуб, үстүн мөвгә тәшкил етдијини иддиә етмәк имкан хариңиндәдир. Доғрудур, марксист-ленинчи естетика мәзмун вә форманын мүнәсибәтиндә мәзмунун әсәс, һәлл-

едичи олуб, өн мөвгәдә дурдуғуну вә һәр бир әсәрин мәнз фикир ифадә етмәк мәгсәдилә гәләмә алындығыны, форманын һәммин вәзифәни һәлл етмәк үчүн вәситәјә чеврилдијини вә мәзмундан асылы олдуғуну иддиә етсә дә, бәди ијарадычылыг тәчрүбәсиндә бунун там вә мүтләг һәгигәт олдуғуна инанмаг, е'тигәд бәсләмәк олмур. Чүнки әдәбијат идеолокија вә сәнәт адланан ики тәркибдән тәшкил олунмушдур. Әдәбијат она көрә әдәбијатдыр ки, онун бу вә диқәр бир идејаны ифадә етмәк үчүн мүнәсиб формасы олур. Бунлар бир-бири илә диалектик әлағәдәдир. Онларын бири диқәрини тамамлајыр. Форма вә мәзмунун вәһдәтиндән исә сәнәт әсәри һасил олур. Әкс тәғдирдә о ја публисистик мәгалә, ја да тарих дәрслији олар. Мүнәсиб бәди формасы олмајан әсәрә бундан артыг ад вермәк олмаз. Бөјүк Низами Кәнчәви Искәндәрин һәјат вә дејүшләрини бәди шәкилдә тәчәссүм етдијинә көрә «Шәрәфнамә» вә «Иғбалнамә» ады алтында ики һиссәдән ибарәт поема јазмышдыр. Әкс тәғдирдә, шаирин дедијинә көрә, бөјүк фәтеһин сәркүзәштләрини бир сәһифәдә, јығчам шәкилдә јазыб әһәтә етмәк оларды. Низами дејир:

**Бир хәјал јаратдым бу нахышдан мән,
Кәлмәсин чадукәр чанбаз әлиндән.
Бу ишдә һәгигәт арасан бир аз,
Нәзмдә һәгигәт арамаг олмаз.
Ше'римдән атсајдым бәзәкли дону,
Азачыг зәһмәтлә јазсајдым ону,
Бу бөјүк фәтеһин сәркүзәштиндән
Бир вәрәг јазмагла битирәрдим мән.**

(Низами Кәнчәви, «Искәндәрнамә», — Бақы, 1982, сәһ. 53).

Әдәбијат тарихиндән мә'лумдур ки, ајры-ајры халғларын вә өлкәләрин әдәби инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә бәди сәнәтин форма вә мәзмунунун нисбәтиндә таразлығын позулдуғу һаллар вә вахтлар олуб. Мәсәлән, мүхтәлиф рекионларда јайылмыш «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријәси тәрәфдарларынын әдәбијатын естетик ганадына, формасына үстүнлүк вериб, онун ичтимаи мәзмунуну вә идракын функцијасыны инкар етмәк, «сәнәт ичтимаи һәјатдан асылы дејил вә асылы олмамалыдыр, сәнәт халга хидмәт етмәјә борчлу дејил» («Әдәбијатшүнаслыг терминләри лүғәти», Бақы, 1988, сәһ. 209), демәклә «мәзмуну вәзн вә гафијә гурбан» вердикләри һаллар, ону бәди әјләнчәјә, чылыз һиссләри охшајан вәситәјә чевирмәјә сә'ј көстәрдиқләри вахтлар олбдур. Тәмиз сәнәт нәзәријәсинин мөвгәјиндә дуран шаирләр «кәзәллик категоријасыны ичтимаи вә мә'нәви-әхлағи идеалдан» ајырырлар. Онлар һәр чүр ичтимаи мүндәричәдән мәрһум әсәрләр јаратмагла куја сәнәткарын азадлығы идејасыны мүдафиә едирдиләр. Бүтүн көзәллијинә бахмајараг, Шәрг даһиләринин күл-бүлбүл, меј-мәзә, шам-пәрванә, Фет вә Тјутчев кими рус шаирләринин тәбиәти тәрәннүм вә тәсвир едән ше'рләри халғ күтләсинин азадлығы уғрунда дејүшләрә гошулан әдәбијат вә мөтбуат хадимләрини разы салмамышды. В. Г. Белински вә Н. А. Некрасовун, М. Ф. Ахундов вә И. Чавчавадзенин, А. Серетели вә Ч. Мәммәдгулузаденин, И. Гаспрински вә Ә. Ағајевин Г. Насыри вә һ. Зәрдабинин бир сыра классикләрә вә мүасир тәглидчи шаирләрә гаршы чеврилмиш тәнгиди бу бахымдан бөјүк идраки әһәмијәтә малиқдир.

Бунунла јанашы, XIX әсрин 40—60-чы илләриндә Русијада ингилабчы демократларын бәди сәнәтин идеоложи тәрәфинә, ичтимаи мүндәричәсинә үстүнлүк вериб, ону сијаси дејүшләрин силаһына, «һәјат дәрслији»нә чевирмәләри бәди әдәбијатын естетик лајынын мүәјјән гәдәр е'тинасызлыг көлкәсинә дүшмәсинә, бәди ләјәгәтинин кифәјәт гәдәр дәјерләндирилмәсинә сә-

бәб олмаја билмәмишдир. Маарифчи реалистләрин, тәнгиди реалистләрин әсәрләриндә бир сыра бәди гүсурлар да бәди сәнәти ичтимаи фикирләринин трибунасына, баш гәһрәманы јазычы идејаларынын руһуна чевирмәк мејлләриндән ирәли кәлирди. Совет әдәби тәнгиди вә әдәбијатшүнаслыг елми методоложи әсәс кими биринчи нөвбәдә рус ингилабчы-демократларына вә онлардан бәһрәләнмәклә әдәби бахышларыны формалашдыран В. И. Ленин вә А. В. Луначарскинин естетик көрүшләринә сөјкәнирди.

Бурадан ирәли кәләрәк В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролюбов, Д. И. Писарев, М. Е. Салтыков-Шедринин вә совет дәвләт башчыларынын сијаси вә естетик көрүшләрини рәһбәр тутан социалист реализми әдәбијаты јени шәрәйтдә сәләфләринин әдәби-естетик өн'әнәләрини давам вә инкишаф етдирәрәк бәди сәнәтин мөфкурәви мүндәричәсинә үстүнлүк вермиш, онун бәди наилијәтләри вә естетик ләјәгәти һағгында сөһбәтләр арха плана кечмишдир. Бир сыра мәгамларда әдәбијатын форма мәсәләләри һәтта бүсбүтүн унутулмушдур.

Әсримизин 20—30-чу илләриндә, ја'ни Совет һакимијәтинин илк он илләриндә мүхтәлиф типли әдәби мүбаһисәләр, хүсусилә пролеткутчулуг, вулгар социоложизм, диалектик метод вә онун бәди јарадычылыг мәсәләләринә мүнәсибәти вә с. мәсәләләр әтрафында сөһбәтләр дә сәнәтин идеоложи вә естетик гүтбләри арасында таразлығын позулмасына тә'сир көстәрмәјә билмәди. 30-чу илләрин сонунда башланан репрессиялар, күтләви һәбсләр, мәчбури сүркүнләр, дәвләт һәјатында гүввәтләнән сијасиләшмә просеси бојаларын даһа да гатылашмасына сәбәб олду. Совет әдәбијатынын үмуми инкишафы фонунда габарыг сурәтдә нәзәрә чарпан бу вәзијәт — бәди әдәбијатын сијасиләшмә просеси онун тәдриси мәсәләләринә дә гүввәтли шәкилдә нүфуз етмиш, әдәбијатын тәдриси сырф идеоложи мәсәләләрин хидмәтинә верилмишдир. О, кәнч нәслә коммунист әхлағы принципләринин ашы-

ланмасы, јени инсан тәрбијәси ишинә јардым көстәрирди. Мәктәбләрдә әдәбијатын тәдриси көһнә дүнјаја нифрәт, совет һәјәт тәрзинә рәбәт һиссләри тәрбијә етмәли иди. Она көрә дә кечмиш чәмијјәти тәнгид, јени гурулушун наилијәтләрини тәблиғ едән әсәрләрин тәдрисинә програм вә дәрсликләрдә хусуси јер ајрылмышдыр. Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин», Мәһәммәд Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», «Мәни чандан усандырды...», «Падшаһи-мүлк...», Молла Пәһлә Вагифин «Көрмәдим», «Бах», Мирзә Фәтәли Ахундовун «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб», Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», Сејид Әзим Ширванинин «Көпәјә еһсан», «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы» вә с. әсәрләрини хатырламағ кифајәтиди. Совет һакимијјәти илләриндә јаранмыш әдәбијатын тәдрисинә кәлдикдә, бурада әсас јери тарихи кечмиши тәнгид (Һ. Чавидин «Сәјавуш», С. Вурғунун «Вагиф»), чаризмә гаршы ингилаби мүбаризәләри, сијаси дөјүшләри (М. С. Ордубадинин «Кизли Багы», Р. Рзанын «Ленин»), коллективләшмәни (Ч. Чаббарлынын «Алмаз»), колхоз гуручулуғунун мүвәффәгијјәтләрини (М. Ибраһимовун «Бөјүк дајағ») тәсвир, социалист әмәнин, јени инсани мүнасибәтләрин тәрәннүмү (С. Вурғунун «Муған», М. һүсәјин «Абшерон») тутур. Лакин дәрсликләрдә инсан мә'нәвијјәтинин ишығлы чәһәтләриндән бәһс едән, ону риггәтә кәтирән, мәрһәмәт вә әдаләт һиссләри ојадан сајсыз-һесабыз бәдди әсәрләрдән нүмунә надирди. Програмда тәдрисинә хусуси јер ајрылан М. П. Вагиф вә С. Вурғун кими шаирләрин инсан вә тәбиәт көзәлликләрини вәсф едән лирик әсәрләриндән нүмунәләрин тәдрисинә јер ајрылмамасы фикримизи ачығ шәкилдә нүмајиш етдирир. Бүтүн бунлары нәзәрә алыб мүбалиғәсиз демәк олар, Совет һакимијјәти илләриндә орта вә али мәктәбләримиздә, сөзүн һәгиги мә'насында, әдәбијат тәдрис олунмамышдыр. Даһа доғрусу, әдәбијатын өзү јох, онун тарихи тәдрис олунмушдур. Бу исә о демәкдир ки, тәдрис просесиндә әдәбијатын емоционал тәрәфи, әса-

сы — руһу өлкүнләшмишдир. О, бәдди сәнәтә мәхсус даддан вә ләззәтдән мәрһум едилмиш, социал-тәтбиғи елмә, тарихи иллүстративләшдирән вәситәјә вә гуру, чансыхычы библиографјаја чеврилмишдир. Бүтүн бунлар өз нөвбәсиндә ағыр нәтичәләр верди. Мәктәбләримиз бәдди зөвгдән, естетик дујумдан, фантазија кими бөјүк һәјәти әһәмијјәти олан али бир кејфијјәтдән мәрһум көнчләр ордусу јетишдирди.

НАШИЈӘ: 80-чи илләрин әввәлиндә мәни әмәкдашы олдуғум В. И. Ленин адына Азәрбајҗан Дөвләт Педагожи Институтунун нәздиндә тәшкил едилмиш «Мүәллимләри тәкмилләшдирмә» фәкүлтәсинин хәтти илә «Әдәби метод» мөвзусунда мүһазирә охумаға дө'вәт етдиләр. Аудиторијадакылар әсасән таныш үзләрдән — 50-чи илләрдә мәнимлә университетдә тәһсил алан јолдашлардан, кечмиш тәләбәләримдән вә мүхтәлиф мүнасибәтлә таныдығым ајры-ајры дил-әдәбијат мүәллимләриндән ибарәт иди.

Мән «Әдәби метод» мөвзусунда мүһазирәнин зәрурилијини динләјичиләрә чатдырмағ үчүн бир аз мәтләбдән кәнара чыхмалы олдум. Динләјичиләрә дедим ки, бизим орта мәктәбләримиздә өз ихтисасыны јахшы билән вә ону јүксәк сәвијјәдә тәдрис едән «Азәрбајҗан дили» фәннинин камил мүәллимләри вар. Лакин јахшы әдәбијат мүәллимләри јохдур. Мәним сөзләрим динләјичиләрә хош кәлмәди. Аудиторијада кур мәнфи гычығ мүшаһидә олунду. Үзләр дәрһал туршуду, бахышлар сәртләшди. Отуранлар мә'налы шәкилдә бахышдылар. һисс етдим ки, мәнә чаваб вермәк үчүн һазырлығ «тәдбирләри» башланыр.

Динләјичиләрин реаксијасы тамамлә тәбии вә јериндә иди. Чүнки тәкмилләшмәјә кәләнләрин әксәринин чийинләри үзәриндә нечә илләрин педагожи стажы вар иди. Онларын һәр бири бөјүк тәчрүбә вә адсан саһиби иди. Әдәбијат мүәллими кими онлар ишләдикләри мәктәбдә мәрһәрәт нүмајиш етдирмишдиләр. Она көрә дә онлар мәним сөзләримә үнванларына аз гала тәһгир кими гәбул етдиләр. Мән деди-

јим сөзләрин архасында кизләнән әсл мәтләби ачыгламағ вә динләјичиләри һәгиги вәзијјәтдән хәбәрдар етмәк мөгсәдилә дедим:

— Мәним шүбһәм јохдур ки, сизин һәр бириниз әлдә олан әдәбијат тарихи материалларычы дәриндән-дәринә мәнимсәмишсиниз. Вә онларын бүтүн тәфәррүатыны да дәгиг билирсиниз. Сиз орта мәктәбдә тәдрис етдијиниз әдәби ичмалларын вә портрет очеркләрин фәкүллары, јазычыларын тәрчүмеји-һал материаллары, әсәрләрин мөзмунуну, образларын мүсбәт вә мәнфи сәчијјәси барәдә мүләһизәләрә бөләдсиниз. Тәдрис етдијиниз шаирләрин әсәрләриндән чохла әзбәр парчалар билмәјиниз дә шүбһәм јохдур. Мән инанырам ки, индики шәраитдә кәнардан бир мүтәхәссис кәлиб сизин дәрсинизи динләсә, сизин педагожи мәрһәрәтиниздән вә тәдрис етдијиниз материалы јахшы билмәјиниздән јүксәк сәвијјәдә разы галар.

Сәһбәт бу јерә чатанда бәјәг наразылығ чулғаламыш чөһрәләри марағ долу ифадә әвәз етди. Онлар нәфәс чәкмәдән, интизар ичиндә мәтләбин ардыны динләмәјә һазырлашырдылар. Мән дедим:

— Бүтүн бунларла јанашы, сиз бир һәгигәти билмирсиниз вә билмәјинизә көрә дә мәним сөзүм сизә гәрибә кәлир. О да бундан ибарәтдир ки, сизин әдәбијат вә онун тәдриси һаггында тәсәввүрүнүз јанлышдыр. Даһа доғрусу, сизин әдәбијата даир билдијиниз биртәрәфлидир. Башга сөзлә, сиз билдијиниз әдәбијатын тарихидир. Сиз әдәбијатын нәзәријјәсини, сәнәтин спесификасыны, хүләсә, естетик тәрәфини јахшы билмирсиниз. һәгиги әдәбијат мүәллими олмағ үчүн әдәбијатын нәзәријјәсини онун тарихи илә ејни сәвијјәдә бир-бири илә вәһдәтдә билмәк ләзымдыр. Әсл әдәбијат дәрси әдәбијатын тарихи илә әдәбијатын нәзәријјәси бир көк алтынды тәдрис олунанда әмәлә кәлир. Лакин тәәсүффә гејд етмәк ләзымдыр ки, орта вә али мәктәбләрин мөвчуд програмларында вә онларын әсасында јазылмыш дәрсликләрдә мәсәләнин гојулушу вә һәлли биртәрәфлидир. Әдәбијатын

тарихинә даир информәсија әдәбијатын нәзәријјәсинә аид материалла мүгајисәдә чохдур, үстүнлүк тәшкил едир, һәтта ону сыхышдырыр. Отузунчу илләрдән үзү бәри әдәбијатын тәдрисиндә бу вәзијјәт давам етмәкдәдир. Она көрә сиз әдәбијаты мән нәзәрдә тутдуғум шәкилдә тәдрис етдијинизи иддиә едә билмәзсиниз. Чүнки әдәбијатын бәдди сәнәт нөвү кими тәдриси бизим мөвчуд програмларымызда нәзәрдә тутулмамышдыр. Мәсәлә бу шәкилдә изаһ едилдикдә динләјичиләр мәнимлә разылашдылар...

Әдәбијатын тарихи бәдди сәнәтин тарихидир. һәр һансы бәдди әсәр— һекајә, фәчиә, роман, шә'р, комедија јалныз сәнәтә мәхсус спесифик компонентләрин контекстиндә тәһлил олундугда һәгиги гијмәтини, идраки вә естетик дөјәрини бәјән едә биләр.

Вахтилә бәдди сәнәти сијаси мүбаризәләрин әкс-сәдасына чевирмәк уғрунда ардычыл мүбаризә апаран Н. Г. Чернышевски јазырды: «**Без истории предмета нет теории предмета, но и без теории предмета нет даже мысли о его истории.**»

Бу о демәкдир ки, әдәбијатын тарихи әдәбијатын нәзәријјәси илә әтлә дырмағ кими бир-биринә үзви шәкилдә бағлыдыр. Әдәбијат тарихинин вердији фактлар топланыр, үмумиләшдирилир вә онларын әсасында нәзәри тезисләр ирәли сүрүлүр, әдәби мүддәәләр һазырланыр. Бунула јанашы, әдәбијат тарихи материалларыны тәһлил едиб маһијјәтини ајдынлашдырмағ, мә'наландырмағ вә гијмәтләндирмәк үчүн нәзәри аләт ләзымдыр. Бу исә әдәбијатын нәзәријјәсиндән ибарәтдир. Бунсуз әдәбијат тарихи бир-бири илә узлашмајән вә бирләшмәјән фактлар јығынындан башга бир шеј дејил. Мәсәләнин мөгзи бундан ибарәтдир. Лакин әдәбијатын тәдрисиндә Н. Г. Чернышевски тәрәфиндән ирәли сүрүлүшү бу һәгиги принцип тәдрис просесиндә позулмушдур. Илләрдән бәри тәдрис просесиндә әдәбијатын нәзәријјәси онун тарихиндән тәчрид едилмиш, синифләрдә, аудиторијаларда гуру рәгәмләрин садаланмасы вә социоложи мүһакимәләр дәрсләрин әсас мөз-

мунуну тәшкил етмишдир. Дәрслик-ләрдә сәнәтин спесификасына бәләдлик һасил етмәк үчүн әлифба мәгамында олан естетик категоријалар, мәсәлә, бәди тәсвир васитәләри, сүжет-композиција, характер, тип, типиклик, бәди детал, бәди һәгигәт, бәди мәкан вә заман, гротеск, көзәллик, психоложи тәһлил вә с. һаггында аңлајыш белә јох-дур. Орта вә али мәктәби јахшы битирмиш кәнч бу вә ја дикәр јазычынын биографијасына вә јарадычылыг инкишафына даир кифәјәт гәдәр факт билир. Лакин әсәрин бәдилијини шәртләндирән компонентләри билмир. Бүтүн бунлар төләбәләрин күтләви сурәтдә естетик савадсызлыгы вә бәди зөвгүзүлүји илә нәтичәләнмишдир.

Төләбәләримизин филологи тәһсилинин сәвијәси һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн белә бир мүгајисә јеринә дүшәр ки, бу вә ја башга чалгы аләти үзрә мусиги мәктәбиндә тәһсил алан төләбә, ихтисаслашдыгы мусиги аләтинин тарихи, гурудушу вә тәркиби һаггында кифәјәт гәдәр мә'лумат өјрәнир, лакин тәһсилини баша вуранда һәммин аләти чала билмир.

Бу күн али мәктәбләримизин филологија фәкүлтәләрини битириб «Азәрбајчан дили вә әдәбијаты» мүәллим диплому илә орта мәктәбә кәдән мә'зунларын чоху ади әдәбијатшүнаслыг вәрдишиндән мәһрум-дур. Онлар бу вә ја башга јазычы һаггында кифәјәт гәдәр фактик мә'лумата малик олдулары, һәтта өз-бәр парчалар билдикләри һалда, мусиги мәктәбинин мә'зуну чалгы аләтини чала билмәдији кими, онлар да һәр һансы бәди әсәрин тәһлили јолларына набәләд олулар. Чүнки онлар әдәбијатын спесифик хүсусијәтләриндән, бәдилијин ме'јарлары вә принципләриндән, үмумијәтлә, естетик категоријалардан хәбәрсиз олулар. Нә гәдәр кәдәрли олса да, е'тираф етмәлијәм ки, бу күн филологија фәкүлтәләриндә охујан төләбәләр, кәләчәјин дил-әдәбијат мүәллимләри фикирләрини сәрбәст ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар педагожи ишдә хүсуси әһәмијәт кәсб едән инша јазмагда чәтинлик чәкирләр.

Филологија фәкүлтәсинин бу күнкү төләбәсинә, сабаһкы мә'зунуна вә әдәбијат мүәллиминә бәди әсәр охутмаг артыг мүшкүл ишә чеврилмишдир. Бу она бәнзәјир ки, кимја, физика фәкүлтәсиндә охујан төләбә ихтисасы үзрә лабораторија мәшғәләләрини јеринә јетирмир. Мүшаһидәләр кәстәрир ки, филологи тәһсил алан төләбәләрин әксәријәти охудулары бәди әсәрдән һәзз ала билмирләр. Онлар бәди әсәрин мәнтигини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Төләбәләрин курс вә дөвләт имтаһанларында вердикләри чаваблар динләјичиләрдә, даһа дөгиг десәк, онлара дәрс дејән вә «Гижмәт китабчасы»на сәхәвәтлә «Јахшы», «Ә'ла» јазан мүәллимдә кәсафәт доғурур, гәм-гүссә кәтирир.

Кечәнә күзәшт дејибләр, олан олуб, кечән кечиб. Зәрәрин јарысындан гајытмаг да хејирдир. «Әдәбијат»ын тәдрисинин сонракы мәрһәләси елми-нәзәри әсаclar үзәриндә гурулмалыдыр. Бундан өтрү әдәбијатын тәдриси саһәсиндә индијә гәдәр формалашмыш тәсәввүрләри дејишмәк лазымдыр. Буна наил олмаг үчүн биринчи нөвбәдә орта вә али мәктәбләрин програмлары јениләшмәлидир. Бунун маһијәти исә ондан ибарәтдир ки, орта вә али мәктәбләрдә әдәбијат ајры-ајры тарихи һадисәләр, идеоложи доктриналары иллүстративләшдирән васитә кими јох, сәнәт нөвү кими тәдрис едилмәлидир. Буна наил олмаг үчүн тәдрисин тәшкили ашагы синифләрдән башланмалыдыр. Кечмишдә олдуғу кими, програмда әдәбијат нәзәријәсинин тәдрисинә бајрамдан бајрама хүсуси саатлар ајрылмагла јох, ибтидаи синифләрин «Ана дили», сәккизиллик мәктәбләрин «Әдәбијат» ады алтында бура-хылан әдәби гираәт дәрсликәринә дахил едилән мәтнләрин тәдрисиндән башлајыб, шакирдләр әдәбијатын нәзәри мәсәләләринин аләминә кәтирилмәлидир. Бу вә ја дикәр мәтн тәдрис едән мүәллим онун үзәриндә синтетик тәһлил апармалыдыр. О, әдәбијатшүнаслыға вә дилчилијә даир биликләрдән, бәди категоријалардан, лингвистик васитәләрдән истифадә етмәклә тәдрис етдији әсәрин идеја вә емоционал

мәзмуну ајдынлашдырмалыдыр. Бу о демәкдир ки, мүәллим синифдә тәдриси нәзәрдә тутулан һәр бир бәди нүмунәдән сәнәткарын фикирләрини ачыгламагла јанашы, ондан ајры-ајры естетик категоријаларын тәһлили вә мәнимсәнилмәси үчүн истифадә етмәлидир. «Ана дили вә әдәбијат» дәрсләриндә алынмыш семантик вә естетик биликләр орта мәктәбин әдәбијат дәрсләриндә ајры-ајры јазычыларын јарадычылыгы тәдрис едиләркән даһа да дөринләшәр, мәзмун вә форманын паралел тәдриси сајәсиндә орта мәктәби битирән шакирд әдәбијатын идеја-мәзмунуна, онун тарихинә даир фактларла јанашы, бунларла ејни сәвијәдә әдәбијатын нәзәри мәсәләләрини биләр.

Әдәбијатын тәдриси бу истигамәтдә гурулдугда, јәни һәр бир бәди әсәрин ичтимаи фикирләрин дашычысы вә онун бәди сурәтдә төчәссүм етдиричиси олдуғу, мүәллим дүшүнчәләринин вәзиндән вә санбалындан асылы олмајараг тәһлил заманы сөнбәтин сәнәт нүмунәсиндән кетдији барәдә тәдрис просесиндә гәнаәт сабитләшсә, әдәбијат дәрсләриндә изләнән үч мәгсәд, шакирдләрин естетик зөвгүнү чилаламаг, дүнакөрүшүнү формалашдырмаг вә өхлаги кејфијәтләрини тәкмилләшдирмәк вәзифәсини јеринә јетирәр. Бу исә өз нөвбәсиндә јүксәк бәди мәдәнијәтә малик кәнчләрин јетишмәси ишини тә'мин едәр. Бу зәминдә әдәбијат ағыла вә үрәјә тә'сир кәстәрмәк јолу илә кәнчлијин вәтәндашлыг һиссләринин инкишафына вә әгли камилијинә вә мә'нәви сафлығына наил олмаг олар.

Али мәктәбләрин филологија фәкүлтәләриндә әдәбијатын тәдрисинә, башга сөзлә, орта мәктәбләр үчүн әдәбијат мүәллимләринин һазырланмасына кәлдикдә, бу саһә даһа чидди ислаһатлара мөһтачдыр. Бу о демәкдир ки, мөвчүд тәдрис үсуллары вә методлары артыг көһнәлмишдир. Республиканын филологи тәһсил вәрән педагожи али мәктәбләри үчүн тәзә, хүсуси тәдрис планлары тәртиб олунамалыдыр. Ора орта мәктәбләрдән өтрү дил вә әдәбијат мүәллимләринин һазырлығы үчүн зәрури фәнләр дахил едилмә-

лидир. Мүхтәлиф фәнләрин тәдрисиндә кәләчәјин дил вә әдәбијат мүәллимләринә әмәли вәрдишләрин ашыланмасы ишинә көмәк едән хүсуси тәчрүби мөшғәләләрин тәшкилине түстүнлүк верилмәлидир. Тәдрис ишләри елә тәшкил олунамалыдыр ки, инди олдуғу кими төләбәләр дил вә әдәбијат фәнләринин тәдриси үчүн зәрури олан билик вә вәрдишләри истәһсалатда јох, али мәктәб аудиторијаларында өјрәнмәлидир. Бу нијјәти, XX әсрин әввәлиндә дејилдији кими, гүввәдән фе'лә кәтирмәк үчүн бир сыра ишләр көрмәк лазымдыр.

Биринчи нөвбәдә «Әдәбијатшүнаслыға кириш» вә «Әдәбијат нәзәријәси» фәнләринин тәдрисинә мүнасибәт көкүндән дејишмәлидир. О, мүхтәлиф блоklar үзрә тәдриси нәзәрдә тутулан фәнләрдән бири кими јох, филологи тәһсилини әсаыны тәшкил едән әлифба дәрси кими кечилмәлидир. Әлифбаны өјрәнә билмәјән шакирд синифдән синифә кечирилмәдији кими, «Әдәбијатшүнаслыға кириш»ин вә «Әдәбијат нәзәријәси» фәнләрини мәнимсәмәјәнләр курсдан курса бура-хылмамалы, фәннин имтаһаны дөвләт имтаһаны сәвијәсиндә хүсуси комиссија тәрәфиндән гәбул едилмәлидир.

Әдәбијатшүнаслыг мәсәләләринин шүүрлу сурәтдә мәнимсәнилмәси вә бу зәминдә профессионал мүәллимләрин һазырланмасы үчүн бир сыра јардымчы фәнләрдән, хүсусилә мүхтәлиф типли тәчрүби мөшғәләләрдән истифадә етмәк лазым кәлир.

«Әдәбијатшүнаслыға кириш» вә «Әдәбијат нәзәријәси» фәнләри үзрә охунмуш мүһазирәләр индики кими јалһыз хүсуси семинар мөшғәләләри илә мүшајиәт олунамалыдыр. Бунула јанашы, төләбәләрин мүстәгил әдәбијатшүнаслыг вәрдишләринә јијәләнмәләри үчүн хүсуси аудиторија вә лабораторија мөшғәләләри тәшкил едилмәлидир. Бу гәбил мөшғәләләрин мәгсәд вә вәзифәси «Бәди мәтнин тәһлили»ндән ибарәт олмалыдыр. Бу ад алтында кечилән фәнләр әдәбијатшүнаслыг мәсәләләри илә үзви шәкилдә әлағәләндирилмәли вә төләбәлә-

ШАКИРД ДӘФТӘРИНӘ НӘЗАРӘТ ОРФОГРАФИК СӘЪВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ҮЗРӘ ИШИН ТӘРКИБ ҺИССӘЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Навва АБДУЛЛАЕВА,

педагожи елмләр намизәди, Азербайжан ЕТПЕИ-нин апарычы
елми ишчиси.

Азербайжан дили мўаллиминин апардығы ишләр системиндә шакирдләрдә дүзкүн язы бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмасы әһәмијәтинә керә мўһүм вә мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Одуј ки, бу ишләрин тәшкили хусусијәтләри, форма вә методларына хусуси диггәт јетирилмәлидир.

Тәчрүбәләр кәстәрир ки, шакирдләрдә дүзкүн язы вәрдишләри јарадылмасына мўһүм тә'сири олдуғундан буна шакирд дәфтәрләринин апарылмасы, сахланылмасы үзрә ишләрин тәшкилиндән башламағ ләзымдыр. Чүнки 5-чи синифдә шакирд дәфтәрләринин апарылмасы вә сахланмасында јарадылан гајдалар, онун тә'сири тә'лимин сонрақы мәрһәләриндә дә өзүнү горујуб сахлајыр, шакирдин үмуми фәалијәтинә тә'сир едир. Суал олуна биләр ки, шакирдләрин дәфтәрләринин сәлигәли сахланылмасы, онларын ајдын вә ашлашығлы јазмасы, һүснхәт нормаларына әмәл етмәси илә онларын орфографик савадлылығы арасында нә әләгә ола биләр, јахуд да биринчиләр өз тә'сирини икинчијә нә шәкилдә кәстәрир?

Дәфтәрләри сәлигәли, хәтти ајдын вә һүснхәт нормалары бачымындан гәнаәтбәхш олан шакирдләрин савадлылығы сәвијәси дәфтәрләри сәлигәсиз, хәтти гарышығ, јазыда чохла гараламалара јол верән шакирдләрин сәвијәсиндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Она керә дә әкәр мўәллим өз ишиндә шакирдләри мўкәммәл јазы техникасына, дүзкүн

вә сәһвсиз јазы вәрдишләринә јијәләндримәк вәзифәсини гаршыја гојурса, тәбиидир ки, тә'сир кәстәрә билән бүтүн фактлары нәзәрә алмалы вә онлары комплекс һалында бирләшдримәји диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Бунун үчүн мўәллим шакирдләрин јазы дәфтәрләринә мүнәсибәтләриндән, дәфтәрләри апарма вә сахлама сәвијәсиндән асылы оларағ шакирдләрин гаршысында мўәјјән тәләбләр гојмалыдыр вә өзү дә бу тәләбләрин һәјәтә кечмәсинә көмәк етмәли, онун иштиракчысына чеврилмәлидир. Мўәјјән һалларда һәјәти нүмунәләрдән, шакирдләри марағландыра биләчәк формалардан истифадә едиб, онлары бу ишә һәвәсләндирмәлидир. Мўәллим ишин башланғычында нәчә ишләјәчәкләрини изаһ едәркән мўтләг дәфтәрләрин апарылмасы вә сахланылмасына даир дә мўәјјән чәһәтләри шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Мә'лум мәсәләдир ки, илин әв вәлиндә мўәллимин өз тәләбләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырмасы илә иш битмир. Бүтүн шакирдләрин интизамлығы сәвијәси вә тапшырығлары јеринә јетирмәсиндә мәс'улијәт һисси ејни олмур. Одур ки, мўәллим һәр дәфә бу тәләбләрин һәр һансы биринин позулмасы илә гаршылашдығда мұвафиг тәдбирләр көрмәлидир. Шакирдләрин нүмунәви дәфтәрләринин нүмајишини тәшкил етмәли, ишләрин маһијәтинә дәләләт едән чәһәтләрә диггәти јөнәлтмәлидир. Шакирдләрин шәхси сәлигәси илә дәфтәрләрин апарылмасында олан ујғунсузлуг

рин әдәбијатшүнаслығ, хусусилә поетика мәсәләләринә даир биликләринин мөһкәмләндрилмәсинә көмәк етмәлидир. Илләрин тәчрүбәси исбат етмишдир ки, тәләбәләрин мәтнләр үзәриндә фәрди мәшғәләләрини тәшкил етмәдән әдәбијатын нәзәри мәсәләләринә јијәләнмәк имкан харичиндәдир. Бунсуз исә әдәбијат мўәллими һазырламағ арзу оларағ галыр.

Һазырда педгожи али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин јухары курсларында тәдрис едилән «Мәтнин лингвистик тәһлили» адлы фәннин јери вә гурулушу дәјишдирилмәлидир. О, биринчи курсда «Әдәбијатшүнаслыға кириш» фәнни илә паралел кечилмәли, мўһазирәдә алынмыш биликләрин тәчрүби мәшғәлә вәситәсилә мөһкәмләнмәси ишинә хидмәт етмәлидир. Буна наил олмағ үчүн «Мәтнин лингвистик тәһлили» фәннинин филолокија факүлтәсиндә гүввәдә олан програмы әсаслы сурәдә дәјишмәлидир. Бәди мәтнин инди јалныз дил вәһидләринин изаһы илә мөһдудлашан тәһлили өз мигјасыны кенишләндримәли, синтетик һалда семантика вә естетика мәсәләләрини әһәтә етмәлидир. Поетика мәсәләләри илә мәшғүл олан мәшһур рус алимләриндән биринин дедији кими, мәт-

нин лингвистик тәһлили бәди әсәрин дил вәһидләри вәситәсилә ифадә олунмуш идеја вә емоционал мәзмунун кәстәрилмәсинә, дилчилик, әдәбијатшүнаслығ вә мәдәни-тарихи хусусијәтләри вә аспектләринин бирбири илә үзви әләгәдә вә бүтөв һалда тәһлилинә хидмәт етмәлидир. Бу бахымдан лингвистик тәһлил кениш мә'на кәсб едир, әдәбијатын илк елементи һесаб олунан дилин естетик функцијасы, бәди әсәрин композицијасы мәсәләләри онун сәләһијәтинә дахил олур. Сөзү идејанын тәчәссүмү һесаб едиб, бәди әсәрин тохумасында сөздән башға һеч бир шејин олмадығыны, бүтүн естетик категоријаларын, образ, композиција, сүжет, мөвзу вә с. дил вәситәсилә јарандығыны дејәнләр тамамилә һағлыдырлар. Она керә мәтнин лингвистик тәһлили бәди әсәрә аид бүтүн мәсәләләри, онун идеја мәзмунуну, жанр-композиција вә естетик систем кими дил мәсәләләрини әһәтә едир. Она керә филолоки тәһлилин тәмәлини тәшкил едән, бәди дил вә әдәбијатшүнаслығ мәсәләләринин мәнимсәнилмәсиндә хусуси әһәмијәт кәсб едән фәнн кими «Мәтнин лингвистик тәһлили» педагожи али мәктәбләрин биринчи курсларында тәдрис едилмәлидир.

ЕЛМИ-МЕТОДИК СЕМИНАР

Республика Тәһсил Назирлијинин Тәһсил Проблемләри үзрә Елми-Методик Мәркәзи вә Бејнәлхалғ Гызыл Хач Комитәсинин Азербайжан нүмајәндәлији үмумтәһсил мәктәбләринин 5-чи синифләриндә «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» вәсаити үзрә дәрсләрин тәшкилине һәср олунмуш бир күнлүк елми-методик семинар кечирмишдир.

Семинары кириш сөзү илә тәһсил проблемләри үзрә елми-методик мәркәзин директору Әлмирзә Әһмәдов ачмышдыр.

БГХК-нын Азербайжандақы нүмајәндәси Пјер Дорб чыхыш едәрәк семинар иштиракчыларына БГХК-нын Азербайжандақы нүмајәндәлијинин һуманитар фәалијәти, республикада һәјәтә кечирдији програмын мөгсәд вә вәзифәләри барәдә мә'лумат вермиш вә һәммин мөвзуда филм нүмајиш етдирилмишдир.

Сонра БГХК-нын јәјым шө'бәсинин педагожи програм үзрә ассистенти Аллаһјар Ејјубов «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» дәрс вәсаитинә дахил едилмиш әсәрләрин гыса мәзмуну вә идеја истигамәти һағгында, педагожи елмләр намизәди, досент Билал һәсәнли үмумтәһсил мәктәбләринин 5-чи синфиндә «Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик» вәсаити үзрә дәрслијин тәшкилинин башлыча хусусијәтләри мөвзусунда мә'рузә етмишләр.

Мә'рузәләр әтрафында чыхышлар олмуш, суаллара чаваблар верилмишдир.

фактларына әсапланараг һәр бир шакирдин дәфтәрләринин тәмизли-ји, сәлигәси илә онун саһибинин шәхси кеҗфијәтләри арасында мүәј-јән бағлылыг олдуғуну нәзәрә чат-дырмалыдыр.

Бу вә ја дикәр үсулларла дәфтәр-ләрин апарылмасыны лазыми тәләб-ләр сәвијәсиндә гурмагла мүәллим өзләри дә һисс етмәдән дүзкүн ја-зы вәрдишләринин јадаылмасында шакирдләрин өзүнәнәзарәт вәрдиш-ләринин бүнәврәсини гојур. Бүтүн бунлар шакирдин диггәти, ирадәси, көрмә вә һәрәки јадашынын инки-шафыны тәләб едир ки, бу да ша-кирди дүшүнүб јазмаға, бурахдығы сәһвләри көрмә вә бачарырсә, дүзәлтмәжә тәһрик едир, мүәјјән иради кеҗфијәтләрин формалашма-сына, габилитәтләрин тәкмилләшмә-синә жардымчы олур.

Дәфтәрләрини сәлигәли сахлама-ға һәвәс кәстәрән шакирдләр сәһв етмәмәжә чалышырлар ки, нәтичәдә онлар диггәтли олмаға, тәләсмәмә-јә, јазаркән көтүр-гој етмәжә, шүб-һәләндији һалда мүәјјән билик вә бачарыгларыны сәфәрбәр етмәжә, лүғәтләрдән вә дикәр сорғу китаб-ларындан истифадә етмәжә сөвг еди-лир.

Ардычыл апарылан ишләр нәти-чәсиндә јазысы ајдын олмајан, хәт-ти гарышыг, график ишләрин гуру-лушунда мүәјјән тәһрифләрә јол ве-рәрәк јазан шакирдләр даһа көзәл јазмаға, јазыларыны хәтти нүмунә-ви олан јолдашларынын јазысына бәнзәтмәжә сәј кәстәрирләр ки, бу да сөзүн сәс—һәрф тәркибини ај-дын көрмәжә, сөздәки мағналы һис-сәләрин, һечә тәркибинин диггәтә даһа тез вә асан чатмасына кәтириб чыхарыр. Бүтүн бу ишләр шакирд-ләрин мүәјјән бачарыгларына јијәлән-мәләриндә аз рол ојнамыр, онла-рын көрмә-һәрәки јадашына күч-лү тә'сир кәстәрир, көрмә габилит-јәтинин инкишафына, орфографик сајыглыгы итиләшмәсинә шәраит јададыр, нәтичәдә дүзкүн јазы вәр-дишләринин формалашмасына кө-мәк едир. Орфографик диггәт, ити-лик, сајыглыг кими кеҗфијәтләр фор-малашдырылдығындан шакирд сөзү јазаркән, јадыгдан сонра онун бү-төв фонетик шәклини, сөзүн тәрки-

биндәки ајры-ајры һиссәләри тез кө-рүр. Бу исә һәр бир сөзүн мәним-сәнилмәсиндә, о чүмләдән јазылы-шы үмуми орфографик гајдаларла мүәјјәнләшмәјән сөзләрин орфо-графијасыны көрмә-һәрәки јадаша әсасән мәнимсәнилмәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Тәчрүбәләр кәстәрир ки, дәфтәрләрин апарыл-масы, сахланмасы мәсәләләри ишин заһири тәрәфи олса да, шакирдләр-ин һәм үмуми инкишафында, һәм дә орфографик савадлылыг сәвијә-синин жүксәлдилмәсиндә аз рол ој-намыр. Шакирдләрдә савадлы јазы вәрдишләринин формалашдырылма-сы узун вә көркин зәһмәт тәләб едир. Она көрә дә ишин ибтидаи синифләрдә баша чатдығыны күман етмәк чох бөјүк сәһв оларды. Ша-кирдләр биринчи синифдән он би-ринчи синифә кими даим өз билик вә бачарыгларыны тәкмилләшдирир, јени-јени билик вә бачарыгларына ји-јәләнәтирләр. Она көрә дә тә'лимин һәр бир пилләсиндә дәрәс дејән мү-әллимин үзәринә ејни мәс'улијәт вә ағырлыг дүшүр. Шакирд дәфтә-ринин апарылмасы вә сахланмасын-да чидди тәләбләри, гајда-ганунла-ры мүәллимин өзүнүн иш системи-нин тәркиб һиссәси һесаб етмәмәси она кәтириб чыхарыр ки, шакирд-ләр кет-кедә јазы вәрдишләрини тәкмилләшдирирмәк әвәзинә, ибтидаи синифләрдә газандыглары мүәјјән кеҗфијәтләри дә итирирләр.

Шакирд дәфтәринин апарылмасын-да мүәјјән заһири чәһәтләри көзлә-мәклә мүәллим ејни заманда ишләр-ин маһијәтинә нүфуз едир, иш сис-теминин башга бир һәләси олан дәфтәрләр үзәриндә ардычыл, сис-темли ишә башламыш олур. Белә ки, шакирд дәфтәрләри билик вә бачарыгларыны формалашдырылма-сында, өјрәнилмиш биликләрин прак-тикаја тәтбиг едилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијиндән дәфтәр-ләрлә апарылан ишин кеҗфијәтинә дә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир. Ма'лумдур ки, шакирдләр бүтүн өј-рәдичи јазылары — тапшырыглары, мұхтәлиф нөв өјрәдичи имлалары, ифадә вә иншалары, бир сөзлә, ша-кирдин билик вә бачарыгларынын мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә нә-зәрдә тутулан чалышма вә тәһрин-

ләри, әсасән, иш дәфтәриндә јери-нә јетирирләр. Демәли, дәфтәрләр шакирдләрин билик вә бачарыгла-рынын күзкүсү олмагла јанашы, һәм дә онлары формалашдыран, мөһ-кәмләндирирән, тәкмилләшдирирән вәси-тәдир. Шакирдләр дәфтәрләрдә тап-шырыглары јеринә јетирәркән би-ликләрини тәтбиг етмәји өјрәнир, дүзкүн билиб-билмәдијини јохлајыр, билији үзәриндә нәзарәт едир, мү-әјјән орфографик-грамматик гајда-лара вә нормалара јијәләнмә дәрә-чәсини мүәјјәнләшдирирмәк, бачарыг-ларыны тәкмилләшдирирмәк үчүн да-вамлы мәшгәләр едир ки, бу мәшг-ләр дә конкрет бачарыгларын вәр-дишләрә чеврилмәсинә лазыми шә-раит јаратмыш олур.

Дәфтәрләр үзәриндә ишин мүә-јән тәрәфләри шакирдләрин фәали-јәти илә бағлыдырса вә онларын гар-шысында конкрет вәзифәләр гојур-са, бу ишин дикәр вә һеч дә асан олмајан тәрәфи мүәллимин фәали-јәти илә бағлыдыр. Дәфтәрләр үзә-риндә мүәллим ишинин 5-чи синиф-дә өз спесификлији вар. Бу, бир тә-рәфдән, шакирдләрин јаш хүсуси-јәтләри, 5-чи синфин тә'лим пиллә-синдәки өзүнәмәхсуслуғундан ирәли кәлирсә, дикәр тәрәфдән, тә'лимин мәзмуну, шакирдин тә'лимдә јени бир консентрә дахил олмасы вә бу синфин һәммин консентрин илк пил-ләси, бүнәврәси олмасыдыр. Мүәл-лим дәфтәрләр үзәриндә ишә баш-лајаркән иш системинын мүһүм бир һәләгәсини һәјата кечирдијини вә гаршыја гојулмуш вәзифәләрин је-ринә јетирилмәсиндә 5-чи синфин мәһз бу спесифик ролуну нәзәрә алмалыдыр.

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, мүәл-лимләрин дәфтәрләр үзәриндә нә-зарәти зәифдир: ја дәфтәрләр тә-садүфдән-тәсадүфә јохланылып, ја да, үмумијјәтлә, јохланылып, бир чох һалларда исә јохламанын сәви-јәси лазыми тәләбләрә чаваб вер-мир. Тәбиидир ки, иш системи апа-рылмадығындан шакирдләрин дүз-күн јазы вәрдишләринин форма-лашдырылмасына әсаслы тә'сир кәс-тәрә билмир. Шакирд дәфтәри үзә-риндә апарылан мүшаһидәләр кәс-тәрир ки, јазы ишләринин тәһниһи саһәсиндә чидди нөгсанлара јол ве-

рилир. Бунлардан мүһүм олан бир нечәси үзәриндә дајанмаг истәрдик:

1. Бир чох һалларда сәһвләр үзә-риндә иш јалныз јохлама јазыларла мәһдудлашдырылып, шакирдләрин өјрәдичи јазыларда јол вердикләри сәһвләр диггәтдән кәнарда галыр.

2. Јазы ишләри тәсадүфдән-тәса-дүфә јохланылып, бә'зи һалларда јохланылмыш јазылар үзәриндә тәс-һиһ иши бир нечә дәрәсдән сонра апарылып ки, нәтичәдә тәһниһин фајдалылыгы өз әһәмијјәтини ити-рир.

3. Бә'зи һалларда чох сәһви олан јазы ишләри үзәриндә јохлама сәт-һи апарылып, јазы ишләринин бир һиссәси јохланылып, сәһвин чохлуғу үзүндән јохлама әмәлијјәти давам етдирилмир, бу сәбәбдән дә бир чох мөгамларда шакирдә нәдә сәһ-вә јол вердији ајдын олмур.

4. Јазы ишләринин јохланылмасы заманы шакирдләрин потенсиал им-канлары лазымынча нәзәрә алын-мыр, шакирдләрин һәмысы үчүн еј-ни јохлама ишәрәләриндән, ејни үсулла јохламадан истифадә едилир ки, бунун да сәһвләрин арадан гал-дырылмасына тә'сири аз олур.

5. Јазы ишләри башдансовду јох-ланылдығындан бүтүн сәһвләр иша-рә едилмир, нәтичәдә мүәллимин диггәтиндән кәнарда галан сәһвләр шакирдин јазы ишиндә көк сала билир.

6. Јазы ишләри диггәтсиз јохла-ныр, јахуд да јазија шиширдилмиш гијмәтләр верилир, бә'зи һалларда исә гијмәт нормаларынын тәләблә-ри позулур, сәһвләрин характери дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәдијиндән јазы ишләринә ашағы гијмәт вери-лир.

7. Бә'зи мүәллимләр јазы ишләр-инин сәлигәлијинә, һүснхәт нор-маларынын мүвафиглијинә әһәми-јәт вермирләр ки, бу да шакирдләр-ин дүзкүн јазы бачарыгларынын формалашмасына мәнфи тә'сир кәс-тәрир.

8. Сәһвләрин группашдырылмасы дүзкүн апарылмыр, о сәбәбдән дә сәһвләр үзәриндә иш дүзкүн гурул-мур, ишин кедишиндә сәһвләрин ва-чиблији вә әһәмијјәтлилији, онла-рын нә гәдәр кениш јајылмыш ол-масы, давамлылыгы, орфографик

гажданын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинлик дәрәчәси кифајәт гәдәр нәзәрә алынмыр.

Јазы ишләринин апарылмасына верилән ваһид тәләбләрдә көстәрилик ки, 5-чи синифдә шакирдләрин дәфтәрләри биринчи јарымилдә һәр күн, икинчи јарымилдә исә һәфтәдә 1—2 дәфәдән аз олмајараг јохланылмалыдыр. Бу тәләб тәсадуфи дејилдир. Белә ки, ибтидаи синифләрдән сонра шакирдләрин јазы ишләри үзәриндә нәзарәтин бирдән-бирә зәифләдилмәси онларын јазы вәрдишләринин инкишафына вә кејфијәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Дикәр тәрәфдән, тә'лимин сонракы пилләләриндә дә шакирдләр бир сыра орфографик-грамматик гајдаларла таныш олулар. Бунунла бағлы шакирдләрин билик вә бачарыг сәвијәләринин кенишләнмәсинин јазы ишләринин кејфијәтинә тә'сирини изләмәк лазым кәлир. Ибтидаи синифләрдә әлдә едилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләри сәрбәст, мүстәгил јазы просесиндә тәтбиг едә билмәк бачарыгыны ашкара чыхармаг үчүн дә јазы ишләринин һәр күн јохланылмасына еһтијач вардыр. Бир сөзлә, 5-чи синифдә дәрс дејән Азәрбајчан дили мүүллими јеринә јетирилән ишин характериндән асылы олмајараг һәр күн шакирдләрин иш дәфтәрләринин јохламалы вә јохлама просесиндә һәр бир шакирдин јазы савадынын хүсусијәтләрини, шакирдләрин потенциал имканларыны вә фәрди психоложи кејфијәтләрини нәзәрә алмалыдыр.

Тәһлилләр көстәрир ки, јазы ишләриндә өзүнү бүрузә верән сәһвләрин һәчми бир шакирддә мүхтәлиф олдуғу кими, онларын характери вә давамлылыг дәрәчәси дә мүхтәлифдир. Јазы ишләринин јохланылмасы мүүллимә имкан верир ки, синфиндә олан шакирдләрин јазы савадына бәләд олсун, ејни характерли сәһвләрә јол верән шакирдләри вә онларла ишин характерини мүүјәнләшдирсин. Чүнки бир нечә күн шакирдләрин јазы ишләри үзәриндә апарылан мүшаһидә, тәһлил вә јохламалар мүүллимә имкан верир ки, синфиндә олан шакирдләри јазы савадына әсасән бир нечә група ајырсын, кимләрин даһа чох

һансы гајда вә нормаларла бағлы сәһвләрә јол вердијини ајдынлашдырсын. Ишләрин тәшкилиндә мүвафиг форманы мүүллим өзү сечмәлидир. Ишләрин сәмәрәли тәшкил едилмәси вә јол верилән сәһвләрин вахтында тәсһиһ олунуб арадан галдырылмасы үчүн јазы ишләринин вахтлы-вахтында јохланылмасынын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүүллим јазы ишләринин јохланмасы просесиндә сәһвләрин характеринин мүхтәлифлијини нәзәрә алараг шакирдләрдә иш формаларыны елә шакирдин дәфтәри үзәриндә гурур. Дәфтәрләр јохланаркән үмуми гәбул едилмиш ишарәләрдән эләвә, шакирдләрин фәрди имканлары нәзәрә алынараг онларын диггәтини фәаллашдырмаг үчүн хүсуси ишарәләрдән дә истифадә едилмәлидир.

Тәчрүбәләр көстәрир ки, дәфтәрләрин јохланмасы заманы ејни үсүлдән истифадә 5-чи синиф шакирдләри үчүн сәмәрәли дејил. Әкәр мүүллим јол верилмиш бүтүн сәһвләрин алтындан, садәчә олараг, гырмызы гәләмлә хәтт чәкирсә вә бу ишарә әсасында бә'зи шакирдләр өз сәһвләрини баша дүшүрләрсә, бә'зиләри гојулмуш ишарәнин мә'насыны тә'јин едә билмирләр. Белә һалларда јазы ишинин јохланыб-јохланмамасынын шакирд үчүн һеч бир әһәмијјәти олмур.

Дәфтәрләр үзәриндә иш шакирдләрлә фәрди иш апармаға вә тәдрис вахтындан сәмәрәли истифадә етмәјә имкан јарадыр. Белә ки, дәфтәрләр үзәриндә фәрди иш формаларындан истифадә едилмәклә сәһвләрин арадан галдырылмасына шәраит јарадыр, дәрс просесиндә исә сәһвләрин арадан галхма сәвијјәсини мүүјәнләшдирир, онун кедишинә нәзарәт едир.

Мүүллим шакирдләрин өз јазы ишләринин нәтичәләринә чидди јанашмаларына, онларда өзүнәнәзарәтин күчләндирилмәси кими кејфијәтләрин формалашдырылмасына да шакирд дәфтәрләри үзәриндә апардығы ишлә наил ола биләр. һәр күн шакирдләрин дәфтәрләрини јохлајараг нөвбәти дәрсдә онлара гајтаран мүүллим шакирдләрә билдирир ки, јени верилмиш һәр һансы

тапшырығы јеринә јетирмәклә һәләв тапшырығы битмиш һесаб олунмур. Мүүллимин верилмиш тапшырығы јохламасындан сонра да һәмин јазы үзәриндә иш давам едир. Тәчрүбәләр көстәрир ки, һәтта јазы ишләрини вахташыры јохлајан мүүллимләр дә бир чох һалларда шакирдләрин јохламанын нәтичәләринә ујғун мүүјән иш апарыб-апармамалары илә гәтијјән марагланмырлар. Шакирдләр јохланмыш јазыја етәри нәзәр салыр, ја дәфтәри өртүб бир кәнара гојур, ја да јени тапшырығын ичрасына башлајырлар. Беләликлә дә, мүүллимин апардығы јохлама иши шакирдә чох аз шеј верир. Анчаг дәфтәрләрин јохланмасыны, хүсуси мәгсәдлә, иш системинин тәркиб һиссәси кими апармагла мүүллим јохланылмыш јазынын нәтичәси үзәриндә ишләмәк тәчрүбәсини шакирд үчүн дә бир нормаја, онун һәр күнкү ишинин тәркиб һиссәсинә чевирмиш олур. Тәбиидир ки, бунун үчүн шакирди јеринә јетирдији јазы ишинин нәтичәләри илә марагланмаға вә јол вердији сәһвләри дәрк едиб арадан галдырмаг үчүн сә'ј көстәрмәјә һәвәсләндирирмәк лазымдыр. Мүүллим дәфтәрләри јохладыгдан сонра шакирдә фәрди тапшырыглар верир. Дәфтәрләри шакирдләрә гајтараркән о верилмиш фәрди тапшырығын нәтичәсинин нәзарәтиндә олдуғуну мүхтәлиф јолларла һөкмән һисс етдирилдирир. Белә ки, дәфтәрләри гајтараркән мүүллим конкрет шакирдин јарытмаз ишини нүмунә кәтирмәклә, мүүјән бир шакирдин конкрет тапшырығы мәһз мүүллимин гејд етдији шәкилдә апармадығына ишарә етмәклә, башга биринин сәһвләр үзәриндә иши башдансовду апармасыны көстәрмәклә, шакирдин сәһвләр үзәриндә ишинин кејфијәтини јохламагла (тәбии ки, гырмызы гәләмлә дүзәлишләр етмәк, ишарәләр гојмаг) вә с. васитәләрлә. Дәфтәрләрин јохланмасы ишини шакирдләрин өз јазыларынын нәтичәсинә, јол вердикләри сәһвләрин арадан галдырылмасы үзрә ишләрин давамлылыгына чидди мүнәсибәтини јаратмадан апармаг мә'насыздыр вә бу ағыр ишин шакирдләрин дүзкүн јазы вәр-

дишләринин јарадылмасына тә'сири чох чү'зидир.

Гаршысында мүүллимин јохлајыб гајтардығы дәфтәри олан шакирд дәрк етмәлидир ки, јол вердији сәһвләрин тәлејинә вә мүүллимин дүзәлишләринә, көстәрдији нүмунәләрә, јахуд верилән фәрди тапшырыға чидди јанашмалыдыр. Чүнки һәмин дәфтәрләр нөвбәти дәрсдә јохланылмаг үчүн јенидән мүүллимә вериләчәкдир. Она көрә дә һәр күн шакирд Азәрбајчан дили дәрсинә һазырлашаркән тапшырығын ичрасына башламаздан әввәл онун үчүн артыг вәрдиш вә күндәлик ишинин тәркиб һиссәсинә чеврилмиш сәһвләр үзәриндә иши дә апармалы олур вә илк нөвбәдә мүүллим тәрәфиндән јохланылмыш јазы ишиндә јол вердији сәһвләри ејрәнир, мүүллимин ишарәси үзәриндә дүшүнмәклә һансы типли сәһвә јол вердијини өзү үчүн мүүјәнләшдирир. Чәтинлик чәкирсә, лүгәтләрә, сорғу китабларына бахыр, мүүјән гајда илә өләгәдар сәһвә јол верибсә, дәрсликдә лазым олан бөлмәни тапыб тәкрар едир. Нәһајәт, сәһвини баша дүшәрәк дүзәлдир. Әкәр сәһвләр үзәриндә иш мүүллимин мүүјәнләшдирдији истигамәт әсасында апарылмалыдырса, јенә дә о, тапшырылан иши јеринә јетирир, эләвә сәһвләр варса, онлары да дүзәлдир. Јалныз бундан сонра шакирд евә верилмиш тапшырығын ичрасына башлајыр. Бу, әввәлә, шакирдә өз ишинин нәтичәси үчүн мәс'улијјәт дашымаг һисси тәрбијә едир, икинчиси, шакирдин әввәлки јазы ишиндә јол вердији сәһвин јенидән тәкрар олунмасынын гаршысыны мүүјән мә'нада (сәһв тамамилә арадан галдырылмамалы олса белә) алыр, шакирддә иш интизамы јарадыр. Беләликлә, мүүллим сәһвләр үзәриндә иши шакирдин тәдрис ишинин тәркиб һиссәсинә чевирмиш олур.

Мә'лумдур ки, јол верилмиш һәр һансы сәһв үзәриндә бир дәфә иш апармагла ону арадан галдырмаг о гәдәр дә асан дејил. Лакин бу иш мүнәтәзәм давам етдирилдикдә онун мүүјән мәрһәләсиндә јол верилмиш сәһв тәдричән арадан галдырылмыш олур. Сәһвләр

үзәриндә тәсадүфдән-тәсадүфә, системсиз апарылан ишләр исә чох надир һалларда мүсбәт нәтичәләнә биләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләр сәһвләр үзәриндә иши анчаг конкрет жохлама язанын нәтичәсинә һәср едир вә она аҗрыча дәрәс сааты һәср едирләр. Күндәлик языларда јол верилмиш сәһвләр үзәриндә иш апармағы мәсләһәт билмәјәрәк, онларын арадан галдырылмасы үзәриндә ишә әһәмијјәт вермириләр. Бир тәдрис или мүддәтиндә апарылмыш чәми бир нечә жохлама јазы илә әлагәдар ишләр исә эпизодик сәчијјә дашыдығындан шакирдләрин бүтүн имканларыны лазымынча дәјәрләндирмәјә вә һансы формада апарылыр-апарылсын, шакирдләрин јазы савадында олан сәһвләрин шүүрлу шәкилдә арадан галдырылмасына көмәк едә билмир. Тәчрүбәләр көстәрир ки, јери-

нә јетирилмиш ишләрин мүәллимин нәзарәтиндән кәнарда галмасы шакирдин јол вердији һәр һансы сәһвин тәкрарланараг онун јазы савадында дәрин көк салмасына кәтириб чыхарыр. һәмин сәһвләрин ләғви исә бир сыра чәтинликләрлә гаршылашыр. Тәчрүбәләрлә сүбута јетирилмишдир ки, шакирд дәфтәрләри үзәриндә мүәллимин мөгсәдјәнлу ишинин нәтичәсиндә бир тәрәфдән шакирдләрин тәлимә мараглары вә фәаллыглары артыр, дијәр тәрәфдән исә онларын јазы савадында мүшаһидә олунан мүхтәлиф характерли сәһвләр минимума ендирилир, бәзи шакирдләрдә исә тамамилә арадан галхыр. Она көрә дә мүәллим сәһвләр үзәриндә апарылан ишә мүһүм әһәмијјәт вермәли, ону күндәлик фәалијјәтинин тәркиб һиссәсинә чевирмәли, иш системиндә бу мәсәләјә апарычы јерләрдән бири кими бахмалыдыр.

ИНША БАРӘДӘ БИР НЕЧӘ СӨЗ

Тест үсулу илә гәбул мүәллим вә шакирдләрин инша язылара олан диггәтини, иншаја һазырлыг мәс'улијјәтини азалдыб, һалбуки инша јазы тәкчә әдәби биликләрин нүмајиши дејил, јарадычылыгдыр. һисс вә дујгуларын тәрәннүмү, ағлын, мәнтигин сүбутдур. Рабитәли нитгин инкишаф јолудур. Шакирдин фәнләрә тәмајүлүндән, кәләмәкдә һансы ихтисасы сечмәк арзусундан асылы олмајараг о, јазмағы, фикрини ифадә етмәји бачармалыдыр. Бу бачарығы формалашдырмаг мүәллимдән асылыдыр.

Дәфәләрлә шаһиди олуруг, мүәллим һазырлыг нијјәти илә инша язанын мөвзусуну бир нечә күн әввәлдән е'лан едир. Әксәр шакирдләр дә мұвафиг гоһума, гоншуја, доста мүрачиәтлә бу ишдә она «әл тутмағы» хаһиш едирләр. Тәбии ки, һәмин адам мәрһәмәтини әсиркәмир. Мән өзүм нә гәдәр шакирдә јазачағы мөвзуда изаһатлар вермиш, баша салмаға чалышмышам ки, һәр нә чүр олса, өзүнүн јазмағы даһа фәјдалыдыр. Лакин

нәтичәси олмајыб. Өз бивеч мүәллиминдән архајын, шүүруну әталәт басмыш ушаг инчик көзләрини дәјәдәјә каһ үзүмә, каһ вәрәгә бахыб. Чар-начар көтүрүб јазмышам. Невбәти дәфә о, ишимин «дәрдә», јахуд «бешә» ләјиг көрүлмәси илә мәни «муштулуглајыб». һәјрәт етмишәм; јәни мүәллим өз шакирдләрини танымыр, онун билик вә бачарығына бәләд дејил ки, јашлы адамла ушағын үслуб, мәнтиг фәргини ајыра билмир? Јох, әкәр бу шәјләри билирсә, онда һәмин јазыја јүксәк гијмәт вермәклә кими алдадыр? Кими баша дүшмәјән јеринә гојур? Тәбии ки, өзүнү! Чүнки бизим һамымыздан әввәл онун дәрәс вердији азјашлы шәхс буну дујуб дәрк едир вә һәр инша јазыда һәмин сөзү она једирир.

Сөз дујуму вә сөзлә јарадычы үнсирәт фитрәтдән кәлән веркидир. һәр адамда јохдур, һәр адамдан тәләб етмәк јерсиздир. Амма һәр бир шәхс сөздән истифадә тәрзини билмәлидир. Ахы о, јер үзүнүн әшрәфи-дир. Улу Јарадан она бүтүн чанлы-

лардан фәргли олараг шүүр вә нитг бәхш етмишдир. Нитг исә сөзләрлә ифадә олуноур: һәм шифаһиси, һәм јазылысы.

Гәдим Шәрг педагогикасы мүхтәлиф фәнләрлә, елмләрлә јанашы, һәм дә бәләғәт елмини өјрәтмәји мөгсәдәмүвафиг сајырды. Инди буну лүзүм јохдур. Чүнки биз лап ашағы јашлардан там елми зәминдә ишләнмиш ана дили, оху, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләри кечирик. Шакирдләри һәмин елмләрин илкин әсасларына јијәләндирмәклә јанашы, онлара көзәл, рәван, ајдын, мәнтигли данышмағы вә јазмағы өјрәдирик. Ди кәл ки, нәтичә үрәкәчан олмур. Нәинки орта мәктәб илләриндә, һеч сонрадан јашлашанда да гејри милләтләр сәвијјәсиндә фикир инчәләјә билмирик! Мәнә елә кәлир ки, бунун чоһсајлы сәбәбләриндән бири шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирә билмәмәјимиз вә сөздән истифадә ишиндә онлардан мүстәғиллик тәләб етмәмәјимиздир.

Лүғәт еһтијаты сөзә дујгулу мүнасибәтдән пәрвәриш тапыр. Бурада мүталиәнин мүстәсна ролу вар. Дүздүр, бу күн бичарә шакирдләрин мүталиәси бизим шакирдлик дөврүмүзүн мүталиәсинә бәнзәмәз. Бизим һәр ај өз ајағы илә евимизә кәлән «Көјәрчин»дән «Азәрбајчан»адәк журналларымыз, һәфтәдә бир нечә дәфә јени нөмрәләрини изләдијимиз «Пионер»дән «Азәрбајчан кәнчләри»ндәк гәзетләримиз, билдијимиз әлифбада чап олуноуш вә мүнтәзәм чап олунан һәр жанрда әдәбијјатымыз варды. Асудә вахтымыз да өз јериндә. Инди иш галыр мүәллимә, онун бачарығына, сәриштәсинә, дәрәс дедији синфин сәвијјәсинә ујғун олараг арајыб ахтарацағы јоллара.

Тәчрүбәјә истинадән дејә биләрик ки, һәр һансы чәтинлик шәраитиндә кәнүллү синифдәнхарич охуну јаддан чыхармамагла тәдрис саатларында отуран әсәрләрин мүталиәсинә гејд-шәртсиз наил олмаг мүмкүндүр.

Бундан әлавә, истәр ичтимай-сијәси дөврләри сәчијјәләндирән ич-

маллар олсун, истәр сәнәткарларын тәрчүмеји-һаллары, истәрсә дә бәди әсәрләр, фәрги јохдур, әдәбијјатдан бүтүн дәрсләр сөзүн сәһри үстүндә көкләнмәлидир. Програм тәләб етди, етмәди, дил дәрси әдәбијјатла, әдәбијјат диллә мүтәмади әлагәләнмәлидир. Шакирдләр дил дәрсиндә истифадә етдикләри чүмләләри әдәбијјатдан кечилмиш мөвзулардан, синифдә вә синифдәнхарич охунмуш әсәрләрдән көтирмәлидирләр. Әдәбијјат дәрсләриндә дилин орфоепик, орфографик, синтактик гәјдалары даим јадда сахланылмалы вә онлара чидди риәјәт едилмәлидир.

Охунан әсәрләрә мүнасибәт билдирмәкдә исә шакирдләрдән мүстәғиллик тәләб етмәк олдуғча фәјдалыдыр. Вә бу тәләб о заман уғурлу нәтичәләнир ки, мүәллим мүәјјән мөгамларда дәрслијин магнит саһәсиндән чыхмағын мүмкүнлүјүнү шакирдләрә дәрк еләтдирир. Дәрсликдә мүфәссәл тәһлил олуноуш һәр һансы әсәрә онларын да фәрди мүнасибәтинин дәјәрлилијини баша салыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүталиә марағы вә аналитик тәфәккүрү олан шакирдләр тәрәфиндән бу тәләб илк вахтлар шифаһи дәрсләрә тәтбиг олунацағы тәгдирдә һәвәслә гаршыланыр, јазыда исә чәтинлик чәкирләр. Лакин мүәллимин дәнмәзлији вә руһландырычы сөзләри тәдричлә гәләмин дилини ачыр.

Орта мәктәбдә чалышдығым о кәзәл илләрдә мәнз мүстәғил тәфәккүрүн мәнһсулу кими әрсәјә кәлмиш иншалардан хошум кәлән парчалары дәфтәрчәмә көчүрүб сахламышам. Бу күн о парчалар һәм јахшы, һәм дә зәиф охујан шакирдләримин мөвзуја јанашма бачарығы вә фикри ифадә тәрзи бахымындан мараглыдыр. Сөзүмә гүввәт үчүн онлардан бәзи нүмунәләр көтирирәм.

Фүзули динсиз шаир дејилди. Чүнки о, Бағдад вә Кәрбәла кими дин оцағларында бөјүмүшдү. (Абдулла јев Әһмәд).

Дәрслијин
Кәнүл, сәччәдәјә басма ајаг,

тәсбиһә әл вурма,
Намаз әһлинә ујма,
онлар илә дурма, отурма.
— мисраларыны бајраг едәрәк Фүзу-
лини аз гала атеист кими танытма-
ғына рәғмән һәгигәти дәркин мән-
тиги тәзаһүрү!

**М. Фүзулинин «Мәни чандан усан-
дырды...» гәзәли бир ашиг оғлан тө-
рәфиндән дејилир. Анчаг о, севдији
гәдәр севилмир.**

**...Индики кими, Фүзули дөврүндә
дә рүшвәтхорлуғ башдан ашырды.
(Алхасов Аслан).**

Лирик гәһрәманын дүшдүјү вәзиј-
јәтин ғыса вә дәгиг гижмәти; һәјатла
әләгә!

**«Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб
хар». — Шаир заманын кор көзлә-
риндән шикајәт едир. (Рәсулов Хә-
лифә).**

Зәрә зәркәр гижмәти.

**Нечә ки, күмүшләр арасында ғы-
зыл пар-пар парылдајар, Фүзули
ше'р-сәнәт јаратмагда шаирләр ара-
сында јекәнә иди. (Сәмәдова Ки-
фајәт).**

**Атасы ону Мәчиуна вермир. Она
көрә ки, Лејлини бармагла көстә-
рәләр. (Сәмәдова Елназ).**

Илаһи сәнәтә үрәк долусу мәһәб-
бәт вә онун садә, Лејлианә е'ти-
рафы.

Гејд едәк ки, һәр рүбдә бир-ики
дәфә јохлама инша јаздырмагла гә-
ләм ишинин инкишафына наил ол-
маг гејри-мүмкүндүр. Имкан олду-
ча һәм әдәби, һәм дә сәрбәст вә
мүчәррәд мөвзуларда өјрәдичи ев
вә синиф иншасынын миниатүрүндән
тутмуш ири һәчмлисинә гәдәр һәр
нөвүнә мүнтәзәм мүрачиәт етмәк
фајдалыдыр. Бу, шакирдләрдә јазы
вәрдишләри јаратмағын әсас амил-
ләриндән биридир. Еләчә дә һәр
дәфә јохлама вә гижмәтләндирмәдән
сонра бир даһа һәмин мөвзуја га-
јыдылмасы, шакирдләрин јаздыгла-
ры мәтн үзәриндә мүәллимлә бир-
кә ишләмәләри мәгсәдәмүвафигдир.
Сәһвләрин дүзәлиши ады илә мә'-
лум олан бу просесин тә'лимдә мү-
һүм әһәмијјәти вар.

Иншанын һәчминдән, характерин-
дән, синфин сәвијјәсиндән асылы
олараг јохлама вә гижмәтләндирмә
кими сәһвләрин дүзәлиши дә мүх-
тәлиф чүр кечирилә биләр.

Мә'лум олдуғу кими, јохлама фун-
даментал (јә'ни бүтүн синифдән
дәфтерләрин јығылыб ғырмызы гә-
ләмлә јохланылмасы, сәһвләрин јан-
сыра гејд едилмәси вә јекунда гиж-
мәтләндирилмәси) вә ајағүстү (јә'ни
бир нечә шакирдә иншанын охутду-
рулмасы, сәһвләрин шифаһи гејд
едилмәси вә гижмәтләндирмә (бу ва-
риант өјрәдичи иншалара аиддир)
шәклиндә апарыла биләр.

Јазы ишинин сәһви шакирдләрин
(һәм мүәллифин, һәм дә синифдә
һамынын) нәзәр-диггәтинә чатды-
рылмаса, онун дүзкүн эквиваленти
јериндәчә вә там шүүрлулуғ прин-
сипи әсасында өјрәдилмәсә, еләчә
дә уғурлу чәһәтләр гејд едилмәсә,
о јазы бош јерә вахт итирилмиш
дәјәрсиз бир шејдир. һәм јохлама,
һәм дә сәһвләр үзәриндә иш зама-
ны диггәтли вә еһтијатлы олмаг мү-
әллимин борчудур.

О, сәһвләр үзәриндә иши ашағы-
дакы ардычыллыгла апара биләр:

1. Дәфтерләр синфә пајланыр, гиж-
мәтләр журнала көчүрүлүр вә јаз-
дыглары мәтн бир даһа нәзәрдән
кечириб сәһвләрлә таныш олмаг
үчүн шакирдләрә бир-ики дәгигә
вахт верилир.

2. Ән уғурлу иншалар гејд еди-
лир. Бүтөв мәтн, јахуд мүәјјән пар-
чалар мүәллифә охутдурулмагла мә-
зијјәтләри һамыја изаһ олунар.

3. Јүксәк гижмәт алмыш бә'зи ин-
шаларда зәиф чәһәтләр варса, һөк-
мән мүәллифин диггәтинә чатдыры-
лыр вә мүәллим күзәштә кетмәси-
нин сәбәбини билдирир; мүәллифә
кәләчәкдә һәмин гүсүрлары арадан
галдырмағы тапшырыр.

4. Ән гүсүрлу инша гејд олунар,
мүәллифә чидди, ејни заманда руһ-
ландырычы мәсләһәтләр верилир.

5. Синиф үчүн үмуми олан вә мү-
әллим тәрәфиндән әввәлчәдән ха-
рактеринә көрә (орфографик, дур-

ғу ишарәси, үслуб вә с.) групплаш-
дырылмыш сәһвләр диггәт мәркә-
зинә чәкилир. Сәһвә јол вермиш ша-
кирдләрдән бир нечәси нөвбә илә
лөвһәјә чағырылыр; онлара мүстә-
гил олараг сәһвләрини лөвһәдә дү-
зәлтмәк, синфә исә мүдахилә ет-
мәдән фәал мүшаһидә апармаг вә
һәмин тапшырығы дәфтерләриндә
јеринә јетирмәк тапшырылыр. Лөв-
һәдәки шакирд чәтинлик чәкәрсә,
мүәллим она јардымчы суаллар
вермәклә көмәк көстәрмәлидир.
Мүсбәт нәтичә алынмадыгда ејни
характерли сәһвә јол вермиш баш-
га бир шакирди көмәјә чағырмаг
олар. Үмумијјәтлә, чалышыб она на-
ил олмаг лазымдыр ки, сәһвләр ме-
ханики јох, дәрк едиләрәк мүстәгил
дүзәлдилсин. Тәбии ки, бу заман
јери кәлдикчә јахшы охујан шакирд-
ләрин көмәјинә архаланмаг мәгсә-
дәмүвафигдир.

6. Ајры-ајры шакирдләр үчүн сә-
чијјәви олан сәһвләр јенә дә син-
фин фәал иштиракы илә һәмин ша-
кирдләр тәрәфиндән лөвһәдә дү-
зәлдилир.

Ишин кедиши әрзиндә мүвафиг
мәғамларда мүәллим евристик мү-
саһибә вә фронтал сорғудан исти-
фадә едә биләр.

Тәчрүбә сүбут едир ки, шакирд-
ләрин дәрс илинин әввәлиндән
«Сәһвләрин дүзәлиши» адлы дәф-
тер сахламасы фајдалыдыр. һәр ја-
зыдан сонра едилмиш гејдләр әса-
сында онларын әлинин алтында сәһ-
вә јол вердикләри гајдалара даир
конкрет вә е'тибарлы мәнбә јара-
ныр. Евдә, јахуд синифдә кәрәк ол-
дугда һәмин мәнбәдән лазымынча
фајдалана билирләр.

7. Биз һәр биримиз өмрүмүз бо-
ју јени сөзләр өјрәнирик; тәбии ки,
онлары һәм дә дүзкүн јазмаға ча-
лышырыг. Одур ки, јол верилмиш
сәһвләрин дүзәлиши баша чатдыг-
дан сонра бир сыра јени сөзләрлә
бағлы лүғәт үзрә имла јаздырыла
биләр. Вә бу иш ән чох V—IX си-

нифләрә хас олса да, аз вә ја чох
дәрәчәдә бүтүн синифләр үчүн мәг-
булдур.

Дәрсин јекуну олараг һәмин сөз-
ләрлә бағлы вә синфин сәвијјәсинә
мүвафиг шәкилдә ашағыдакы вари-
антларда тапшырыг верилә биләр:

1. Јаздығыныз сөзләри фонетик
вә таркибә көрә тәһлил един.

2. Јаздығыныз сөзләри чүмләдә
ишләдин. һәмин чүмләләри тәһлил
(морфоложи, синтактик) един.

3. Јаздығыныз сөзләрдән истифа-
дә етмәклә истәдијиниз мөвзуда ин-
ша һазырлајын.

4. Јаздығыныз сөзләрдән истифа-
дә етмәклә инша (мөвзуну мүәллим
верир) һазырлајын.

Әлбәттә, нөвбәти дәрсдә ев тап-
шырыглары јохланылмалы вә ша-
кирдләрә мүвафиг төвсијәләр ве-
рилмәлидир. Беләликлә, бүтүн дәрс
или әрзиндә истәр өјрәдичи олсун,
истәр јохлама, јазы ишләри һамы-
сы рабитәли шәкилдә бир-биринә
бағланмалыдыр.

Һеч шүбһәсиз, республикамызда
һаггында сөз ачдығымыз проблемлә
бағлы зәнкин тәчрүбәси олан мү-
әллимләримиз аз дејил. Үзүмү он-
лара тутурам: журналымызын сәһи-
фәләриндә чыхыш един, дәјирми
стол кечирәк, фикир вә тәчрүбә мү-
бадиләсиндә олаг, көрәк нијә бизим
дилимиз тутулуб. Нијә бејнәлхалг
һүгуға, журналистикаја, али дипло-
матијаја чан атан чијәрпарәләримиз,
Азәрбајҗанымызы мүстәгил идарә
етмәк ешгиндә олан јетирмәләри-
миз ики чүмләни далбадал дүзүб
гоша билмирләр. Сәсимизә сәс ве-
рин.

Әсмәр БӘДӘЛОВА,
педагожи елмләр намизәди.

БИР ДАҢА ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ВӘ ВЕРКҮЛ ҖАГГЫНДА

Мәммәд ҺӘСӘНОВ,
профессор.

Ихтисасартырма курсларында мұдавимләр тез-тез белә бир мәсәлә галдырырлар: «Дилчиләримиз, тәдгигатчы методистләримиз фе'ли бағламада веркүлүн гојулмасы һаггында чох јазмыш, фајдалы фикирләр сөјләмишләр, амма нәдәнсә, бу дурғу ишарәси гајдасы шакирдләр төрәфиндән јахшы мәнимсәнилмир. һәтта мұәллимләр дә гарышыглыгдан баш чыхара билмир. Бу барәдә һәрә бир мұлаһизә ирәли сүрүр. Сәбәб нәдир? Конкрет олараг дејин вә јазын көрәк, фе'ли бағламадан сонра нә заман веркүл гојулур, нә заман гојулмур».

Фикирләrimi мәтбуат васитәсилә чатдырмағы мұнасиб һесаб етдим. Бу мәзмунда сөз-сөһбәт һәлә 1950-чи илләрдә мејдана чыхмышды. Даһа дөгиг десәк, 1951-чи илдә бир груп зијалы, хүсусән мәтбуат ишчиләри вә орта мәктәб мұәллимләри ики мәгамда дурғу ишарәси һаггында мә'лумат верилмәсини хаһиш етмишдиләр. һәммин ишарәләрдән бири «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мұбтәдада, дијәри исә фе'ли бағламада веркүл иди.

Чәтинлик јарадан вә һәлә бу күн дә дүзкүн һәллини тапмајан һәммин дурғу ишарәси гајдалары гејри-елми әсасларла «тәсбит» едилмиш, 1952-чи илдән програм вә дәрсликләрә салынмыш вә тәдрис олунамышдур. Ону да дејим ки, сөһбәт кедән дурғу ишарәси гајдалары о вахт Маариф Назирлијинин коллекијасында елми вә педагожи ичтимаијјәтин нұмајәндәләринин иштиракы илә музакирә едилиб бәјәнилмишдир. Элбәттә, дилчиләрин бә'зиләри, хүсусән мәрһум профессор М. һүсејнзадә бу гајдаларла разылашмәмыш, онларын гејри-елми олдугуну сөјләмишди.

Фе'ли бағламаларда веркүлүн ишләдилмәси барәдә отуз алты ил бундан әввәл М. Адиллов чох әсаслы шәкилдә бәһс едәрәк, дүзкүн гајдалар

мүәјјәнләшдириб. О, «Фе'ли бағлама вә веркүл» адлы мәгаләсиндә («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдريس» мәчмуәси, 1961-чи ил, биринчи бурахылыш) јазыр: «Белә бир сәһв фикир јаранмышдыр ки, фе'ли бағлама илә әсас фе'л арасына башга сөзләр дахил оларса, фе'ли бағламадан сонра веркүл ишарәси гојулур. Лакин бу принципә һеч бир јердә риәјәт олунамыш. һәм дә дүзкүн олараг риәјәт олунамыш. Чүнки принцип өзү дүзкүн дејилдир, сәһвдир. Нәтијәдә мұәллимләр бә'зән чыхылмаз вәзијјәтдә галырлар. 1957-чи илдә чап олунамыш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабындан (мұәллифи С. Чәфәрәвдур) алдығымыз вә бир-биринин ардынча кәлән ики мисалы ејни илә веририк:

1. Гапыдан чыхынча, Кәримә раст кәлдим.

2. Сәни көрүнчә Камал јадыма дүшдү.

Көрүндүјү кими, ејни типли чүмләләрин бириндә веркүл вар, икинчисиндә јохдур.

Һәммин китабда 370-чи тапшырыгдакы мисалларын бир гисминдә ...-ыб шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл гојулмушдур... Орадача бә'зи чүмләләрдә ...-ыб шәкилчили сөзләрдән сонра веркүл гојулмамышдыр».

М. Адиллов гејд етдијимиз дурғу ишарәси илә әлагәдар ујғунсузлуғларә тәкчә орта мәктәб дәрсликләриндә дејил, башга дәрсликләрдә, елми вә бәди әсәрләрдә, гәзет вә журналларда да јол верилдијиндән данышыр вә гаршыја белә суаллар гојур: **Бәс чыхыш јолу һарададыр? Веркүлүн ишләнмә јери һаггында сабит гајдалар мүәјјәнләшдирмәк ол-мазмы!**

Бу суалларә мұәллиф өзү белә чаваб верир:

Мәсәлә бурасындадыр ки, адәтән, веркүл ишарәсини фе'ли бағлама

илә әлагәләндирирләр. Лакин фе'ли бағламанын веркүллә һеч бир әлагәси јохдур. Фе'ли бағлама морфоложи категоријадыр. Веркүл вә ди-кәр дурғу ишарәләри гајдалары синтаксислә, синтактик һадисәләрлә әлагәдардыр.

Дурғу ишарәләринин конкрет гајдалары һәммишә ифадәнин синтактик гурулушундан асылыдыр. Сөзләр анчаг чүмләдә бир-бири илә рабитәјә кирир вә анчаг чүмләдә ајдын мә'на билдирир. Лакин бу мәзмунун өзү дә јенә синтактик гурулушла әлагәдардыр. Буну јадда сахлајан мұәллим һеч вахт чәтинлик чәкмәз. Демәли, фе'ли бағламаны веркүлдән ајырмаг лазымдыр. Веркүлү өз јеринә гајтармаг, јә'ни анчаг синтаксислә әлагәдар изаһ етмәк дүзкүн олар.

Фе'ли бағлама вә веркүл мұнасибәтләриндән бир сыра ди-кәр әсәрләрдә дә данышылмасына, бу барәдә ајдын фикир олмасына бахмајараг, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мұәллимләринин чоху һәммин гајда һаггында, доғрудан да, лазыми билијә малик дејилләр; һәлә дә фе'ли бағламалы сөзләрдән сонра јерли-јерсиз веркүл гојулур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, веркүл, еләчә дә ди-кәр дурғу ишарәләри там синтактик әсасларда изаһ едилмәли, синтактик принципә табе олуналыдыр. Бу мә'нада фе'ли бағламалы сөзләрдән сонра веркүлүн ишләдилмәсинә ашағыдакы аспектләрдән јанашмаг лазым кәлир:

1. Фе'ли бағламалы сөз (ифадә, бирләшмә) һәмчинс (јарым мүстәгил) хәбәр ролунда ишләнир вә бу заман кечмиш заман мә'налы фе'л-лә ифадә олунамыш. Бу мәгамда фе'ли бағламада (һәмчинс хәбәрдән) сонра веркүл гојулур. Бу веркүлүн фе'ли бағлама илә билаваситә јох, билваситә әлагәси вар; белә ки, кечмиш заман мә'налы фе'л -ды, -ди, -ду, -дү шәкилчиси илә дејил, -ыб, -иб, -уб, -үб, вә ја -араг, -әрәк фе'ли бағлама шәкилчиләри илә формалашыр.

Мисалларә диггәт јетирәк:
1. Мейман өз отағына кечиб, мүстәнтиги јанына чағырды. (С. Рәһимов).

2. Пәләнк бирдән сычрајыб, бағыра-бағыра үстүмә атылды. (А. Шаиг).

3. Автобус сүрәтлә ирәлиләјәрәк, дағларын дөшүнә галхырды. (М. Ибраһимов).

4. Фәһләләр тәпәјә галхараг, бағырағы һүндүр бир јерә санчдылар. (М. һүсејн).

Фе'ли бағламалы сөздә веркүлүн ишләнмәсинин бу мәгамы 6-чы синиф үчүн тәртиб едилмиш «Түрк дили» дәрслијиндә (Бақы, «Өјрәт-мән» нәшријјаты, 1995, сәһ. 85) белә изаһ олунамыш: «Фе'ли бағлама чүмләннин һәмчинс хәбәри олдугда ондан сонра веркүл ишарәси гојмаг лазымдыр; мәсәлән: **Анам гапыны ачыб, һәјәчанла ичәри дахил олду.** Бу чүмләдәки ачыб фе'ли бағламалы ачды хәбәринин синоними кими ишләдилмишдир вә дахил олду хәбәри илә һәмчинсдир».

Дәрсликдәки (сәһ. 83) «фе'ли бағламалар...», бир гајда олараг, зәрфлик кими чыхыш едир» һөкмү илә дә разылашмаг олмаз. Әввәлә, фе'ли бағламалы сөздән сөһбәт кетмәлидир. Икинчиси, фе'ли бағламалы сөз, әввәл гејд етдијимиз кими, тәкчә тәрз категоријасы јаратмыр, һәмчинс хәбәр кими дә ишләнир вә хүсусиләшмә јаратмаға көмәк кәстәрир.

2. Фе'ли бағламалы сөз (ифадә вә ја бирләшмә) тәрз категоријасы јарадыр, тәрзи-һәрәкәт вә мәгсәд зәрфликләри вәзифәсиндә ишләнир. Белә мәгамларда веркүл гојулмур: чүнки зәрфлик белә мәгамда веркүл тәләб етмир. Ашағыдакы мисалларә диггәт јетирәк:

Фе'ли бағламалы сөзләрлә формалашан тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри:

1. Әскәрләр узанараг дүшмән сәнкәрләринә ағәш ачырдылар.

2. О, креслода отуруб башына кәлән әһвалатлары данышмаға башлады.

Фе'ли бағламалы сөзләрлә формалашан сөбәб зәрфликләри:

1. О, овчунун јахынлашдығыны көрүб дәрһал кәнара чәкилди.

2. Надир ајыдан горхуб ағача чыхды.

3. Фе'ли бағламалы сөз хүсусиләшмә јаратмаға көмәк кәстәрир.

Белә һалларда гојулан веркүлүн дә фе'ли бағлама илә билаваситә әләгәси јохдур, бу веркүл хүсусиләшмәјә көрә ишләдилір; белә ки, хүсусиләшмәләр чүмләдә веркүллә әјрылан үслуби-грамматик категоријалардыр. Ашағыдакы мисалларда буну әдүн мүшаһидә етмәк олар:

Јашынын алтмышы кечмәсинә бахмајараг, һәсән киши јенә дә почталјонлуг едирди. (Г. Илкин).

Һәсән киши, јашынын алтмышы кечмәсинә бахмајараг, јенә дә почталјонлуг едирди.

Демәли, фе'ли бағлама јох, фе'ли бағламалы сөз (ифадә, бирләшмә) чүмләдә үч синтактик мәгамда

ишләнир. Бу мәгамлардан икисиндә — фе'ли бағламадакы сөз чүмләнни һәмчинс хәбәри олдуғда вә хүсусиләшмә јаратмаға көмәк көстәрдикдә, јә'ни хүсусиләшмәнни тәркиб һиссәси кими ишләндикдә веркүл тәләб едир. Бириндә — фе'ли бағламалы сөз тәрз категоријасы кими чыхыш етдикдә веркүлә еһтијач олмур.

Фе'ли бағламанын синтактик функцијалары вә бу заман онларда дурғу ишарәси гојулмасы барәдә Азәрбајҗан дилиндән орта мәктәб курсунда мувафиг материал верилмәси зәрури вә фајдалыдыр.

БИЛИЈИН МӨҢКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИНДӘ СИНТАКТИК ТӘҢЛИЛИН РОЛУ

Маһитәван ӘСӘДҒЫЗЫ,

Бахшејиш ӘЛИЈЕВ,

Н. Туси адына АДПУ-нун диссертантлары.

Кечилмишләрин тәкрары шакирд билијини мөһкәмләндирилмәсиндә, һәмчинин һафизәсинин инкишаф етдирилмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Тәкрарын мүхтәлиф формалары мөвҗуддур. Мәсәлән, јени дәрслә кечилмишләрин әләгәсини јаратмағ мәгсәдилә апарылан мүсаһибә шәклиндә тәкрар; көһнә мөвзу илә јени мөвзу арасында әләгә јаратмағ үчүн фронтал сорғу шәклиндә тәкрар; әввәлки дәрсин мөвзусу барәдә билдикләрини данышмыш шакирдлә фәрди сорғу шәклиндә апарылан тәкрар; карточка үсулу илә верилән суаллара чаваб алмагла апарылан тәкрар вә с.

Фикримизчә, тәкрарын даһа әсаслы, даһа сәмәрәли алынмасында синтактик тәһлилин, бир тә'лим методу кими, әһәмијјәти хүсуси гејд едилмәјә лајигдир. Синтактик тәһлил диқәр тәкрар формаларындан даһа марағлы олмасы, даһа јарадычы характер дашымасы вә әһәтә дәрәсинин кенишлији илә үстүнлүјә маликдир. Бу, нәзәријјә вә практиканын вәһдәтинә наил олмағ бахымындан да әһәмијјәтлидир. Мәһз

она көрә дә шакирдин јаддашында даһа дәрин из бурахыр. Синтактик тәһлил јолу илә тәкрар шакирдин бејнини даим фәалијјәтдә сахламағ, ону мүгајисә, мүһакимә апарылмасы илә нәтичәләр чыхартмаға сөвг етдирмәк нөгтеји-нәзәриндән, һәмчинин шакирдин билијини низама салмағ бахымындан олдуғча гијмәтлидир.

Илк нөвбәдә чалышмағ лазымдыр ки, синтактик тәһлил заманы шакирд ону морфоложи тәһлиллә гарышдырмасын. Одур ки, бу ики тәһлил формасыны мүгајисәли өјрәтмәк даһа еффеқтлидир. Мәсәлән, «Кәнч фәһлә чалышырды ки, тәчрүбәли јолдашларындан һеч заман фәрғләнмәсин» чүмләсинин интонасијаја көрә нәгли, гурулушча табели мүрәккәб — тамамлығ будағ чүмләси олдуғуну сөјләјән шакирд:

фәһлә нә едирди? — чалышырды (хәбәр)

ким чалышырды? — фәһлә (мүбтәдә)

нә етсин? — фәрғләнмәсин (хәбәр)

һансы фәһлә чалышырды — кәнч (тә'јин)

кимдән фәрғләнмәсин? — јолдашларындан (тамамлығ)

һансы јолдашларындан фәрғләнмәсин? — тәчрүбәли (тә'јин)

нә вахт фәрғләнмәсин? — һеч заман (зәрфлик)

— шәклиндә синтактик тәһлил едирсә, јәгин, хатырлајачағ ки, морфоложи тәһлил заманы чүмләнни һәр сөзү әјры-әјрылығда суал тәләб едир вә тәһлил илк сөзлә башламагла сонәдәк апарылыр. Синтактик тәһлилдә исә суал чүмләдәки сөзләрин мүнасибәтинә көрә верилир, әввәл баш үзвләр, сонра, әкәр варса, тә'јин, даһа сонра исә хәбәрин көмәји илә тамамлығ вә зәрфликләр тапылыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәр чүмлә үзвүнүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә һәммин чүмлә үзвүнүн аид олдуғу сөз дә хүсуси рол ојнајыр. Мәсәлән, һансы јолдашларындан фәрғләнмәсин? — тәчрүбәли (тә'јин), бурада тә'јини тапмағ үчүн онун аид олдуғу јолдашларындан сөзүнүн иштиракындан истифада едилмишдир.

Бүтүн синфин бу просесдә иштиракыны тә'мин етмәклә морфоложи вә синтактик тәһлилин әсас фәрғли чәһәтләри барәдә кечилмишләр гыса шәкилдә хатырланыр, синтактик тәһлилин мәзмун вә формача нөвләри јада салыныр. Мүәллим билмәлидир ки, синтактик тәһлилин мәгсәддән асылы оларағ там вә натамам олмагла ики формасы вар. Вә шакирддән дә ејни чүмләнни там вә ја натамам тәһлилин тәләб етмәк олар. Бу, һәр шејдән әввәл, сорғуда гаршыја гојулан мәгсәддән, тәһлилин синтаксис бөлмәсинин һансы һиссәсинә даир апарылмасындан асылыдыр. «Күләк шиддәтләнди вә шүшә чинкилтиси бош отағы башына көтүрдү» чүмләсини, дејәк ки, гурулушча нөвүнә көрә (натамам), јахуд синтаксис бәһсинә даир бүтүн кечилмишләр нәзәрә алынмагла (там) тәһлил етмәк олар.

Синтактик тәһлилин шифаһи вә јазылы формалары да вар. Јазылы тәһлилә кечмәздән габағ онун кедиши шакирдләрә баша салыныр. Гејд олунур ки, хәбәрин алтындан бир дүз, мүбтәданын алтындан ики дүз, тамамлығын алтындан кәсик-

кәсик, тә'јини алтындан бир далғалы, зәрфлијин алтындан исә бир далғалы, бир дүз хәт чәкилир: «Күләк шиддәтләнди вә шүшә чинкилтиси бош отағы башына көтүрдү». Тәһлилин бир јериндә бә'зи шакирдләр чәтинлик чәкир вә тәрәддүд едирләр: бу чүмләдә «отағы» сөзү тамамлығдыр, јохса зәрфлик? Әлбәт-тә, бу суалын чавабыны ө'лачы шакирдләрин јахындан иштиракы илә мүәјјәнләшдириб синфи белә бир үмуми гәнаәтә көтирмәк лазымдыр: Әввәлә, зәрфлик тә'сирлик һалын суалына чаваб вермир. Икинчиси дә, «отағы» сөзү јер билдирән исим олса да, чүмләдә һәрәкәтин ичрә едилдији јери јох, объект билдирир. Беләликлә, морфоложија илә синтаксис арасында әләгә јараныр, шакирдләрин тә'сирлик һала аид әлдә етдикләри билдикләрә истинад едилир.

Чүмләни гурулушуна көрә (натамам) тәһлил едән шакирддән фикирләрини әсасландырмағ тәләб едилир. О, икинчи чүмләдә ики чүттәркибли садә чүмләнни мә'на вә интонасијаја көрә бирләшәрәк, бир табесиз мүрәккәб чүмлә өмәлә көтирдијини сөјләјир. Пассив шакирдләрин фәаллығына наил олмағ үчүн тәктәркибли вә чүттәркибли чүмләләрин фәрғли хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәклә табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрә әләгәдәр кечилмишләри тәкрар едир, садә чүмләләр һағгында вахтилә өјрәниләнләрә гајыдырлар. Синтактик тәһлил олунмуш табесиз мүрәккәб чүмләнни бир тәрәфиндәки баш үзвләрин ифада васитәләрини мүәјјәнләшдирмәк тәләб едилир.

Синтактик тәһлилдән бир тә'лим методу кими истифада едәркән фонетикадан башламыш, синтаксисин сон мөвзусунадәк кечилмишләрин тәкрарына, фән-даһили әләгәнин јаранмасына вә һәмчинин синифдәки бүтүн шакирдләрин фәаллығыны әлдә етмәјә наил олуруғ. Бүтүн дәрс просесиндә шакирд јени суал етрафында дүшүнүр, ахтарыр, чүмлә јарадычылығы илә мөшғул олуру. Бу, шакирд билијинин низама салынмасында, зәһнин инкишаф етдирилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ГРАММАТИК ТАПМАЧАЛАРДАН ИСТИФАДӘ ТӨЧРҮБӘСИНДӘН

Елбәји МАГСУДОВ,

педагожи елмләр намизәди.

Азәрбајчан дили дәрсләри шакирдләрдә бир чох мүһүм лингвистик анлајышлары формалашдырыр, онларын газандығы билијин башга елмләрлә вәһдәтдә өјрәнилмәсини тәмин едир. Азәрбајчан дили дәрсләри орта мәктәбдә тәдрис олуна бүтүн фәнләрлә әлағәлидир, лакин бу әлағә имканларыны мүәјјәнләшдирмәк, һәм мин мәғамлардан јарадычы шәкилдә истифадә етмәк мүәллимин бачарығы, диқер елмләрлә нә дәрәчәдә танышлығындан вә онун дүнјакөрүшүндән чох асылыдыр.

Орта мәктәб дәрсликләриндә хејли дөјишикликләр апарылмасы, онларын тәртибиндә мүәјјән дәрәчәдә јениләшдирмәләрин нәзәрә чарпмасы севиндиричи һалдыр. Дил дәрсликләриндә, хүсусән ибтидаи синифләрдә, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә бағлы мүәјјән гәдәр рәнкарәнк чалышма нөвләри өз әксини тапмышдыр. Лакин мүәллим шакирдләрдә лазыми дүнјакөрүшү формалашдырмаг үчүн тәкчә бу материалларла кифајәтләnmәәлидир. Дәрсләрдә онларын јарадычылыг габилитәтләринин, тәдгигатчылыг бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси илк нөвбәдә мүәллимин өзүнүн тәшәббүскарлығы, јарадычылығы вә тәшкилатчылығы илә сырф бағлыдыр.

Нитг һиссәләринин һәр биринин тәдрисиндә мүхтәлиф грамматик тапмачалар вә ше'рләрдән истифадә етмәк имканлары вардыр. Грамматика илә бағлы кроссвордлардан, әјләнчәли ојунлардан дил дәрсләриндә тез-тез истифадә етмәк олар. Көркәмли педагог, профессор Ә.Р. Әфәндизадә V синиф үчүн «Азәрбајчан дили»¹ дәрслијиндә бунун са-

дә нүмунәләрини вермишдир. Бу јазынын мүәллифи «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин әјры-әјры нөмрәләриндә¹ илк дөфә олараг ана дили илә бағлы мүрәккәб кроссвордлар тәртиб етмишдир. Истәр шакирдләри, истәрсә дә мүәллимләри бу чүр дүшүндүрүчү материалларла ишләмәјә чөлб етмәк дил өјрәнмәк, онун грамматик гәјдә вә ганунлары илә јахындан таныш олмаг бахымындан олдуғча әһәмијәтлидир.

Дил дәрсләриндә ишин интенсивлијини, дәрсин сәмәрәлијини вә шакирдләрин фәаллығыны тәмин етмәк үчүн грамматик тапмачалардан да истифадә олдуғча фәјдалыдыр. Мән дәрсләримдә белә тапмачалардан тез-тез истифадә едирәм. Фонетиканын тәдриси илә бағлы «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси»², «Азәрбајчан мәктәби»³ журналында белә чалышма нөвләриндән нүмунәләр верилмишдир. Бу јазыда исә морфолокија илә бағлы тәртиб етдијим грамматик чалышма нүмунәләриндән истифадә төчрүбәсиндән сөз ачмаг истәјирәм. Ола билсин ки, бу парчалар поетик бахымдан, һеча, бөлкү, вәзн сарыдан там олмасынлар, лакин шакирдләрдә лингвистик тәфәккүрү инкишаф етдирмәк, онлары дүшүндүрмәк, ахтарычылығы сөвг етмәк, дәрсин марағлылығыны артырмаг бахымындан фәјдалыдыр, дөјәрлидир.

Исмин тәдриси заманы онун мүхтәлиф грамматик әләмәтләри садаланыр, чалышмалар үзәриндә практик ишләр апарылыр, әјры-әјры јазы-

¹ Магсудов Е. С. Ана дили вә әдәбијјатла бағлы кроссвордлар. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1982, № 1; 1985, № 3; 1988, № 1.

² «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1983, № 1, сәһ. 13—16.

³ «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1988, № 9.

зы нөвләриндән истифадә едилир вә с. Мән исим бәһсинин тәкрарында белә бир грамматик тапмачадан истифадә едирәм:

**Һәр шејин ады мәнәм,
Истәсәм, чәмләнәрәм.
Һеч һалымы сормајын,
Тапын көрәк, мән нәјәм!**

Ушағлар әввәлчә дүшүнүр вә мүхтәлиф чаваблар верирләр. Бу чавабларын әксәријјәти әшјаларла бағлы олур. Белә анда онлары истигамәтләндирмәк үчүн билдирирәм ки, бу чалышма тапмача кечдијимиз мөвзу илә бағлыдыр. Исмин ад билдирдијини, лазыми мәғамда чәмләндијини, һал категоријасынын олдуғуну билән шакирдләр тапмачанын чавабынын исим олдуғуну сөјләјирләр. Дүзкүн чавабдан сонра тапмача јенидән тәкрар олунур вә исимлә бағлы әләмәтләрин орада нечә әкс олундуғу, «кизләнилдији» сөјләнилир.

Сифәтин тәдрисиндә ушағлар өјрәнирләр ки, бу нитг һиссәси әшја илә бағлы олур, форма, мәзмун, дад, рәнк, дәрәчә әләмәти вә с. билдирир. Ушағларын сифәтләрлә бағлы бир чох грамматик мә'луматлара јијәләндикләриңи нәзәрә алыб, белә бир тапмача илә синфә мүрачиәт олунур:

**Јемәкләрә дад олмушам,
Чичәкләрә гатылмышам.
Санмајын ки, атылмышам,
Әшјалара сатылмышам.
Чох күчлүјәм, дәрәчәм вар,
Јарышларда ад алмышам.**

Сонра ушағларла белә бир кичик мүсаһибә тәшкил едирәм:

М. — Бу тапмачанын чавабы, һәгигәтән, сифәтдир. Бәс дөјә биләрсинизми, бурада сифәтин һансы әләмәтләри һағгында үстүөртүлү мә'лумат верилмишдир?

Ш. — Биринчи мисрадакы «јемәкләрә дад олмушам» ифадәсиндән ајдын олур ки, бурада јемәкләрин дады (ширин, дузлу, ләззәтли, јағлы вә с.) нәзәрдә тутулур.

М. — Бәс чичәкләрә гатылмаг нә демәкдир?

Ш. — Чох күман ки, бурада чичәкләрин рәнки — ағ, гырмызы, ма-

ви, јашыл вә с., еләчә дә онларын ији, әтри, көзәллији нәзәрдә тутулур.

Шакирдләрлә бу кичик мүсаһибәдән сонра мүәллим һәм дә өзү изаһ едир ки, грамматик тапмачада сифәтин әшјалара сатылмасы онун исимләрлә бағлы олмасына ишарәдир. «Чох күчлүјәм, дәрәчәм вар» мисрасы исә сифәтләрдә һәм дә дәрәчә категоријасынын олдуғуну билдирир. «Јарышларда ад алмаг» бирләшмәси ушағларын фикрини идман әләминә апарыб чыхарыр ки, бу да онлары дүшүнмәјә, фикирләшмәјә мәчбур едир. Белә анда изаһ едилер ки, идман әләминдә күчлү идманчылар да дәрәчәләр верилир. Сифәти исә диқер нитг һиссәләриндән фәргләндирән әсас амилләрдән бири онун дәрәчә әләмәти билдирмәсидир.

Әсас нитг һиссәләриндән олан сајла бағлы дәрсликләрдә вә дидактик материалларда чохлу вә рәнкарәнк чалышмалар вар. Онларын сырасына ашағыдакы тапмачаны да әләвә едәрәк дәрсин марағлылығыны артырмаға чалышырам:

**Чох бөјүкдүр дәстәмиз,
Нә көј тутур, нә дәниз.
Өмрүн боју сајсан да,
Гуртаран дөјилик биз.**

Әвәзлијин мә'начә нөвләри тәдрис едилиб гуртардыгдан сонра јохлама суалларла өјрәнилмиш мөвзулар тәкрарланыр. Мүсаһибә заманы көзләнилмәдән белә бир тапмача илә синфә мүрачиәт едирәм:

**Нә һәсәнди, нә Сүсәнди,
нә күсән,
Бир өзүмәм, бир филанкәс,
бир дә сән.**

**Һәрдән бир чүр:
каһ еләсән, каһ белә,
Билмәк олмур, ахы гардаш,
нечәсән!**

Шакирдләр бир гәдәр фикирләшдикдән сонра әвәзлијин мүәјјән грамматик әләмәтләрини вә онлара аид бә'зи нүмунәләри тапмачада көрүрләр. Белә нәтичәјә кәлирләр ки, тапмачанын чавабы аңчаг әвәзлик ола биләр. Чүнки әвәзлик мүхтәлиф сөзләрин јериндә ишләнә билер, он-

¹ Ә. Р. Әфәндизадә. «Азәрбајчан дили». V синиф үчүн дәрс вәсаити. «Мәриф», 1989, сәһ. 114.

ларла эвезленир. Тапмачадакы нә, өзүм, филанкәс, сән, елә, белә, нәчәсән сөzlәри дә тапмачанын дүзкүн чавабынын эвезлик олдуғуну сүбут едир.

Эвезликдән сонра тәдрис олуна мөвзу фе'лдир. Бу нитг һиссәси ол дугча кениш, әһатәли мараглы, һәм дә мүрәккәбдир.

Шакирдләр бурада фе'лләри морфоложи әламәтләринә керә фәргләндирир, грамматик мә'на нөвләриндән јерли-јериндә истифадә едир, мүхтәлиф шәкилләр, еләчә дә мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларла әтрафлы таныш олулар. Онларын ајры-ајры нөвләри, тә'сирли вә тә'сирсизлији, заманлара керә дәјишмәси һаггында програм чәрчивәсиндә кениш вә там мә'лумат алырлар. Бу билек вә мә'луматлары әсас тутараг, фе'ллә бағлы тәртиб етдијим грамматик тапмачаны ушаглара тәгдим едирәм:

Формасыны чыхарыб,

Заманын дәјишмәсә,

Табе олдуғу кәслә

Дил тапыб әјишмәсә,

Чәтин тапарыг ону.

Һәрдән бир шәкил алып,

Јүз үзү вар, јүз дону.

Зәрфин вә көмәкчи нитг һиссәләринин дә тәдрисиндә белә грамматик тапмача нүмунәләриндән истифадә етмәк имканлары кенишдир. Мәсәлән, зәрфин мә'нача вә гурулушча нөвләрини өјрәдәркән ашағыдакы чалышманы шакирдләрә јаздырыр вә орадакы сөzlәрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну сорушурам:

Гышда ирәли,

Баһарда кери.

Тәкликдә, икиликдә,

Дүшәндә бирликдә,

Јаныглы-јаныглы,

Сорғусуз, суалсыз.

Адымы демәсән,

Доғрудан, учадан,

Кедәссән бурадан,

Сакичә, астача.

Чавабсыз галачаг

Бу јазыг тапмача.

Вә јахуд грамматик тапмачаны арамла охујур вә шакирдләрин ора-

дакы зәрфләри тапыб дәфтерләриндә гејд етмәләрини тәләб едирәм. Ушаглар мүәјјәнләшдирирләр ки, бурада 17 зәрф вардыр, Әләвә тапшырыг кими синифдә вә ја евдә онлары мә'на нөвләринә керә ајырмағы тапшырырам. Көмәкчи нитг һиссәләри илә дә бағлы белә чалышма нүмунәләриндән истифадә етмәк мараглыдыр. Бу типли тапмача чалышмалардан Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәр һансы бир мөвзунун тәдрисиндә истифадә етмәк олар. Булардан бә'зи нүмунәләрә диггәт јетирәк:

«Одун», «көтүк» сөзүндә

Самитләри атын сиз.

Јердә галан сәсләрин

Нөвләрини тапын сиз.

Шакирдләр чалышманын шәртинә әмәл едәрәк белә нәтичә чыхарырлар ки, тапмачанын чавабы додагланан сайтләрдир.

Орта мәктәб програмында верилмиш «Сону «г», «к» илә битән чох һечалы сөzlәрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусунун тәдрисиндә тәртиб етдијим белә бир грамматик тапмача да мараглыдыр:

«Үрәк», «чичәк» сөзүнә

Сайт сәсләр гошулса,

«К»ләр дөнүб «ј» олар.

Сөјлә, нијә «мајак»да,

«Галстук»да вә «танк»да

«К»ләр дәјишмәз галар!

Тапмачаја чаваб ахтаран шакирдләрин ачмасы белә олур ки, «мајак», «галстук» вә «танк» сөzlәри алынма олдуғу үчүн Азәрбајчан дилинин грамматик гајдаларына табе олмурлар. һәм дә бу сөzlәрин сонундакы «к» сәси «к» самитинин дејил, «г» чинкилтили самитинин кар гаршылыгы кими тәләффүз олуноур. Грамматик тапмачаја дијәр чаваблар да верән олур. Лакин ән дүзкүн чаваб мүәллимин изаһы илә ушаглара ајдынлашдырылыр.

Үмумијјәтлә, мәнә елә кәлир ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүәллим тәкчә дәрсликләрлә кифајәтләнмәмәли, әләвә мәнбәләрдән, хүсусән дилчилик едәбијјатларындан вә фолклор нүмунәләриндән јарадычы шәкилдә истифадә етмәлидир.

ҺУМАНИСТЛӘШДИРМӘ ВӘ ШАКИРД ШӘХСИЈЈӘТИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ДИЛ-ӘДӘБИЈАТ МҮӘЛЛИМИНИН РОЛУ

Улдуз Әһмәдзадә,

Бинәгәди РТШ-нин методисти.

Һәр һансы бир дәвләт о заман мүстәгил олур ки, онун тәһсил системи тә'лим-тәрбијә ишинин мүасир тәләбләринә чаваб версин. Мүстәгил тәһсил системи јаратмаг үчүн сон дәрәчә зәрури олан ики мәнбә: милли тәһсил гурулушу вә бу сәһәдә үмумдүнја тәчрүбәси әсас кәтүрүлмәлидир. Демәк, тәһсил системинин башлыча вәзифәси дәрин вә һәртәрәфли билијә, бачарыға, практик һазырлыға, јүксәк мәдәнијјәтә, мәс'улијјәт һиссинә, мүстәгил дүнјакөрүшүнә малик олан инсан тәрбијә етмәкдир. Инсанын камилләшмәсиндә ән мүһүм амил тәрбијәдир: тәрбијә просеси бешикдән башланыб, инсан өмрүнүн сонунә гәдәр давам едир. Бурадача мәшһур философ Диокенин бир фикрини хатырламаг јеринә дүшәрди. «Бүтүн дәвләтин әсасы нәдән ибарәтдир? — Кәнчләрин бир шәхсијјәт кими формалашмасындан—тәрбијәсиндән».

Шәхсијјәтин әсас кејфијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән, «инсан гәлбинин мүһәндиси», «кәнч нәслин формалашмасынын ме'мары» олан мүәллим шакирдлә мүнәсибәтләриндә һуманист принципләри әсас тутмалыдыр. Әмәјин характеринин дәјишдији, зәһни әмәјин функцијјасынын јүксәлдији һазыркы дөврдә кәнч нәслин мүстәгил һәјата вә әмрә һазырлыгы үчүн шакирдләрдә јарадычы габилитетә мејли күчләндирмәк лазымдыр. Шакирд — мүәллим мүнәсибәтиндә дә, мән өз иш тәчрүбәмдә кердүјүм кими, идрак фәалијјәти шакирд шәхсијјәтини даһа чох формалашдырыр.

Тәрбијәчи өзү елә шәхсијјәт олмалыдыр ки, тәрбијә етдији шакирддә сөзү бир, амалы бир, гејрәтли, вичданлы, мәнлији саф олан шәхсијјәт формалашдыра билсин. Мүәл-

лим өзү елә шәхсијјәтдир ки, шәрәфи һәр шејдән үстүн тутур. Даһи Фүзулини тәдрис едәркән ону шакирдләримә үлви бир шәхсијјәт кими тәгдим едирәм. Әсәрләри әсасында онун шәхси кејфијјәтләрини садаламағы тапшырырам. Онлар мүәјјәнләшдирирләр: «Фүзули пак бир инсандыр, әсл кишилик, мәрдлик, гејрәт вә намус мүхәссәмәсидир. Шаир султанлара баш әјмир, бир өмүрлүк һәјаты үчүн, күзәрәны үчүн һеч кәсдән миннәт кәтүрмүр». Бүдур шаирин даһилији:

Гылмасын дүнјада султанлар
мәнә тәклифи-чуд,

Бәсдүрүр башымда
товфиги-гәнаәт әфсәри.

Һәр чәһәтдән фаригәм,
аләмдә һаша ким ола,

Ризг үчүн, әһли-бәга,
әһли-фәнанын чакәри.

Изаһ едирәм ки, бу фикирләри ејни илә А. Бақыханов, М. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузаде вә с. һаггында дә сөјләмәк олар.

Беләликлә, шакирдләр шәхсијјәтләрин нүмунәсиндә формалашмаға башлајырлар.

Гејрәт вә намусуну итирмәдән јарадычы дүһа сәһибләри олан шәхсијјәтләр — Н. Чавид, Ч. Чаббарлы, М. Мүшфиг, Ш. Гурбанов вә с. кими ичтимаи хадимләр — халг јолунда чәфа чәкмәјә, мәшәггәтә дөзмәјә разы олмуш, өлүмүн кезүнә диқ бахмышлар. Өзүнү сүн'и сурәтдә јүксәлтмәк, ад чыхармаг истәјән, мә'нәви бошлуг ичәрисиндә чапалајанлара тарих шәхсијјәт кими гијмәт вермир.

Бөјүк философ М. Ф. Ахундовун јарадычылығыны тәдрис едәркән онун фәлсәфи әсәрләрини мүасирликлә, һуманистлик идејалары илә

ЖАРЫМЧЫГ ЧҮМЛӨНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӨН

Маһизәр КӘРИМОВА,

Бакыдакы 46 сәјлы мәктәбин мүәллими.

Орта мәктәбин Азербайжан дили курсунда тәдрис едилән «Жарымчыг чүмлө» мөвзусу өз мүрәккәблији вә практик керәклији илә хүсуси јер тутур. Програмда бу мөвзунун тәдрисинә 5 саат вахт ајрылмышдыр. һәмин вахтдан сөмәрәли истифаде етмәк үчүн керәчәјим ишләри габагчадан мүәјјәнләшдирир вә дегиг планлашдырырам. «Жарымчыг чүмлө»нин тәдрисиндә ашағыдакы мәсәләләри диггәт мәркәзиндә сахлајырам:

1. Жарымчыг чүмлө анлајышынын маһијәтини, грамматикада бүтөвлүк вә жарымчыглыг ифаделеринин мәнасыны баша салмаг, бүтөв вә жарымчыг чүмләләри бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн шакирдләрлә мұвафиг иш апармаг.

2. Жарымчыг чүмләләрдә бурахылмыш үзвүн бәрпасы бачарыглары ашыламаг.

3. Нитгдә жарымчыг чүмләләрдән истифаденин әһәмијәтини баша дүшмәк вә бу чүмләләрдән јериндә истифаде етмәклә бағлы иш апармаг.

4. Диалогларда жарымчыг чүмләләрдән әввәл тире ишарәсиндән истифадени мәнимсәтмәк.

5. Жарымчыг чүмләләрин синтактик төһлил бачарыгларыны формалашдырмаг.

Мөвзунун тәдрисинә бүтөв вә жарымчыг чүмләләрин мұгајисәли шәрһиндән башлајырам. Лөвһәдә јазылан бир нечә бүтөв вә жарымчыг чүмләләр үзәриндә шакирдләрин мұшаһидәсини төшкил едирәм:

— **Гызым, сән һәкмилији Москвада гуртармысан!**

— **Бакыда.**

Верилән нүмунәдә ики чүмлөнин олдуғу асанлыгга мүәјјәнләшдирилди. («Гызым, сән һәкмилији Москвада гуртармысан?» вә «Бакыда»). Биринчи чүмлө үзвәринә керә төһ-

лил едилдир вә ајдынлашдырылыр ки, бу суал чүмләсиндә фикрин ифаде си үчүн бүтүн үзвләр ишләдилиб вә чүттәркибли кениш чүмләдир. Сонра шакирдләрә мүрачәтлә сорушурам: «Белә тәсәввүр едәк ки, биринчи чүмлөни ешитмәмишик, икинчи чүмлөдә бизә лазым олан бүтүн мәлуматы ала билирикми?». Тәбии ки, «Јох» чавабы верилир. Сәбәбини сорушурам. Ајдынлашдырылыр ки, һансы сәнәти вә кимин өјрәнмәси мәлум дејил. Тапшырырам ки, бурахылмыш үзвләри биринчи чүмлөнин көмәји илә бәрпа етсинләр, нәтичәдә белә бир чүмлө алыныр: «Мән һәкмилији Бакыда гуртармышам». Демәк, елә чүмләләр олур ки, орада мүәјјән үзвләр бурахылыр. Бу үзвләри бәрпа етмәк үчүн мәтнин әввәлки чүмләләриндән истифаде олунмалыдыр. Даһа доғрусу, жарымчыг чүмлө фикрин жарымчыглыгы демәк дејил. Жарымчыглыг бәзи үзвләрин биләрәкдән, һәр һансы мөгсәдлә ишләдилмәмәсидир. Сонра дикәр чүмләләр үзәриндә мұшаһидәләр верилән илкин мәлуматы дәринләшдирир вә дурулдур.

«Мән һәвәслә китабы достума узатдым. Алды».

«Алды» чүмләсини ишләтдикдә истәр-истәмәз «ким алды?» суалы јараныр. Биринчи чүмлөни ишләтмәдикдә буна еһтијач даһа габарыг һисс едилди. Демәк, ким? суалынын чавабы (достум — мүбтәда) бурахылыб вә ону биринчи чүмлөнин көмәји илә бәрпа етмәк олур.

Беләликлә, шакирдләр нәтичә чыхарырлар ки, индијә гәдәр өјрәндикләри тәктәркибли вә чүттәркибли чүмләләрдән фәргли олараг орада бу вә ја дикәр үзв (јахуд үзвләр) бурахылыр ки, бунлара жарымчыг чүмләләр дејилир.

Верилмиш илкин мәлуматы мөһкәмләндирмәк үчүн дәрсликдәки (Г.

бағлајараг, шакирдләрә јахшылыг, нәчиблик, пис әмәлләрдән әл чәкмәк, әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармаг, елм вә биликләрә јијәләнмәк, ганун кешијиндә дајанмаг кими кејфијәтләри ашылајыр, фәал һәјат мөвгејиндә онларын бүтөв бир шәхсијәт кими формалашмасына истигамәт верирәм.

Мүәллим һуманист, һәссас олмағы, өз шакирдини доғма өвлады кими севмәлидир. Ким сәнәт корифеји С. Вурғунун әсл һуманистлијини унуда биләр?! О, нечә-нечә имкансыз төләбәләрә, зијалыларә аталыг етмиш, охутмуш, онлары бир шәхсијәт кими јетишдирәрәк, ичтимаи һәјатын ахарына чыхармышдыр.

Шакирдләрин бир шәхсијәт кими формалашмасында идеја тәрбијәси әсас амилләрдән биридир. Мүәллим өз шакирдини халг, зәһмәт адәмлары, онларын еһтијачлары, истәк вә арзулары һаггында дүшүнмәји төһлим етмәлидир. Ичтимаи борч һисси идеја тәрбијәсинин чаныдыр.

Мүәллим кечдији мөвзуларда вәтәндашлыг һиссини ичтимаи фәалијәтә, Вәтәнә, халга хидмәти үлви бир мөһәббәтә чевирмәји бачармалыдыр.

**Мүсибәт ичиндә олуркән ана,
Сојуглуг јарамаз онун оғлуна.
Өзүнү вәтәндаш зәнн едән бир кәс
Вәтәнин дәрдинә јад гала билмәз,
Бу олар онунчүн ачы мезәмләт,
Вәтән намусујчүн чәк мин әзијәт!
Некрасов.**

Шәхсијәтин формалашмасында шәхсијәт азадлыгы әсас шәртләрдән биридир. Ичтимаи һәјатда азадлыг уғрунда мүбаризә ушаг шәхсијәтинин азадлыгы үзәриндә гурулур. Азадлыг руһунда бөјүјән ушаг сонралар да азадлыға күчлү мејл кәстәрир. Мүстәгиллик һәм дә шуура әсасланыр, шакирдин јүксәк идејасы, нәчиб олмасы әсл вәтәнпәрвәр кими ону формалашдыра билди, дөврүн нөгсанларыны јахшы көрүр, һәм дә онлары арадан галдырмаг үчүн јоллар ахтарыр вә әмәли фәалијәт кәстәрмәјә сәј едиләр.

А. Макаренко тәсдиг едирди ки, мөктәбдә мөһкәм биликләрин мүнтәзәм мәнимсәнилмәси һәм дә характерин сағлам вә дүзкүн формалашдырылмасы үчүн зәруридир, чүнки инсанын тәлеји хејли дәрәчәдә бунунла мүәјјән едилди.

Бәли, кәнчләрин шәхсијәт кими формалашмасында, онларын тәрбијәсиндә бир мәсәләни дә диггәт мәркәзиндә сахламаг вәчибдир: о да классик әдәби ирсдән истифаде етмәк мәсәләсидир. Унутмаг олмаз ки, мүасир төләбләр, күнүн һөкмләри новаторлуг төләб едир. Бу мәсәләдә һуманитар фәнләрин тәдрисинә хүсуси јер вермәк лазымдыр. Мәсәлән, мүасир мөктәблијә «Авеста» кими гәдим мәдәнијәт абидәсини, шаир-ичтимаи хадим Шаһ Исмајыл, Мөһди, һәзи кими әфсанәви гәһрәмәнлар, Азербайжан дилинин инчәлији һагда биликләр версәк, шакирдләри фәал һәјат мөвгејиндә даһа актив вәтәндаш кими тәрбијә етмиш оларыг.

Шәхсијәтин формалашмасы, инкишафы чохчәһәтли вә чәтин бир просесдир. Шакирдин вәтәндашлыг мөвгејини, онун реал — социал давараныш вә һәрәкәтләрини, дүнјакөрүшүнү вә төһлимә мұнасибәтини, әмәк һазырлығыны вә мүәллимин кәләчәк тәрбијәви төһсирини габул етмәк шакирд шәхсијәтинин формалашмасында мұһүм рол ојнајыр.

Һазырда бунлар мүстәгил республиканын бүтүн игтисади чәтинликләрини анламаг, онларын чәтин сынагларыны баша дүшмәк, һәјат јолларында бүдрәмәмәк үчүн зәруридир.

Көрүндүјү кими, бу вәчиб мәсәләдә Азербайжан дили вә әдәбијәт мүәллиминин үзәринә даһа бөјүк мәс'улијәт дүшүр. Онлар тәдрис просесиндә һуманистләшдирмә принципини әсас кәтүрәрәк шакирдин әсл вәтәндаш кими формалашмасында чох иш көрә биләрләр.

Казымов, J. Сејидов, «Түрк дили», 7—8-чи синифләр үчүн, «Өжрәтмән», 1994, сәһ. 138) 321 вә 322 сәјлы чалышмалары фронтал шәкилдә ичра етдирирәм.

Ону да гејд едим ки, тәдрис просесиндә жарымчыг чүмләннин бүтөв чүмләләрлә әлагәсини унутмаг олмаз. Онлары мугәјисәли шәкилдә өјрәдир вә белә бир фикир ашыла-јырам: жарымчыг чүмлә садә чүмләннин хүсуси нөвү дејил, о да бурахылмыш үзвләр бәрпа едилдикдән сонра чүттәркибли вә ја төктәркибли олур. Бу исә әввәлки чүмләдән асылыдыр. һәммин фикри мөһкәмләндирмәк үчүн 324 сәјлы чалышма ичра едилер. Шакирдләр практик шәкилдә көрүрләр ки, бурахылмыш үзвләри бәрпа олундугдан сонра бир, ики, үч вә бешинчи жарымчыг чүмләләр чүттәркибли («Буну мән дејирәм», «Мән Тибб Университетиндә охујурам» вә с.), дөрд вә алтынчы чүмләләр төктәркибли гејримүәјјән шәхсли чүмлә («Рајондан һеч кими дә'вәт етмәдиләр», «Бу гәзети һәтәмов үчүн бурахырлар»), алтынчы чүмлә шәхссиз («Мәним һеч нәдән хошум кәлмир»), сәккинчи чүмлә исә үмуми шәхсли («Чүчәни пајызда сәјарлар») чүмләдир. Көрүндүјү кими, бүтөв вә жарымчыг чүмләләр арасында әсас фәрг һәр һансы бир үзвүн вә ја үзвләрин мүәјјән мөгсәдлә бурахылмасыдыр. Бүтөв чүмләләр мәнтин көмәји олмадан да өз мә'на вә структур тутумунун бүтөвлүјүнү сахлајыр, жарымчыг чүмләләр исә бу чәһәтдән мәнтиндән асылыдыр. Она көрә дә һәр бир шакирд жарымчыг чүмләдә бурахылмыш үзвүн бәрпа едилмәси механизмини билмәлидир. Бу бачарығы ашыламаг үчүн нөвбәти дөрсдә ашағыдакы чәдвәлдән истифада едирәм:

I. — Әнвәр евдәдирми?

— [Ким!] евдәдир.

— О мәнимлә кетмәлидир.

— [киминлә] һараја? [нә етмәлидир!].

II. — Ким гәлиб кәләчәк?

— Биз [нә едәчәјик!].

III. О, ајналыны Нәбијә узатды:

— Ал [нәји!], гардаш, кәрәјин

олар.

— Валлаһ, алмарам (нәји?).

Шакирдләрә тапшырамы ки, гырмызы һәрфләрлә фәргләндирилмиш суал әвәзликләринин јеринә ујғун чаваблар јазараг мәнләри көчүрсүнләр. Сонра чүмләләри оху-дур вә һәр бир шакирддән сору-шурам ки, суаллара чаваблар, јә'ни бурахылан үзвләр нәјә әсасән мүәјјәнләшдирилди. Бир даһа мүәјјән едилер ки, бурахылан үзвләри бәрпа етмәк үчүн мәнтин әввәлки чүмләләринә әсасланмаг лазымдыр.

Чәдвәлдәки жарымчыг чүмләләрдә бурахылмыш үзвләрин бәрпасы заманы даһа бир чәһәт ајдынлашыр: үзвләрин бурахылмасы сәбәби. Шакирдләрә тапшырамы ки, һәр ики мәнтин (һәм схемдәки, һәм дә бурахылан үзвләр бәрпа едилдикдән сонраки) мугәјисә етсинләр: һансы нитг бахымындан даһа мүнәсибдир? Онлар ајдынлашдырырлар ки, сонраки мәнтиндә јерсиз тәкрарлар вар, нитг ағырдыр. Демәли, жарымчыг чүмләләр нитгдә сәлислик, јығчамлыг јаратмаг, јерсиз тәкрарлардан гачмаг мөгсәдилә ишләдилер. Бу чүмләләр һәм дә «мәнтиги чәһәтдән мүһүм олан үзвү нәзәрә чарпдырмаг» («Мүасир Азәрбајчан дили», 1981, III һиссә, сәһ. 294) мөгсәдилә ишләдилер. Белә ки, нәзәрә чарпдырмаг мөгсәдилә суал чүмләләриндә һансы үзвүн үзәринә мәнтиги вурғу дүшүрсә, о үзвү жарымчыг чүмләдә сахланыр, дикәрләри бурахылыр. Дәрсликдәки 323 сәјлы чалышманы вермәклә мүәллифләр мәһз бу чәһәтин өјрәдилмәсини нәзәрдә тутмушлар. Чалышманын шәртинә көрә, «суал чүмләләриндә һәр сөзү мәнтиги вурғу илә төләффүз етмәк вә она ујғун олараг бир сөздән ибарәт жарымчыг чүмлә илә чаваб вермәк» лазымдыр. Мәсәлән, «I. Сән бу күн кәндә кедирсән?» чүмләсиндә әкәр мөгсәд кәндә кәдәнин ким олдуғуну сорушмагдырса, «сән» мәнтиги вурғу илә дејилер, чавабда да һәммин сөзлә бағлы фикир сахланылыр:

— Сән бу күн кәндә кедирсән?

— Гардашым.

Јахуд:

— Сән бу күн кәндә кедирсән?

— Сабаһ. Вә с.

Чалышмадакы о бири суал чүмләләриндән дә белә истифада олунур.

Програмын төләбинә көрә, шакирдләр жарымчыг чүмләдә дурғу ишарәсинин ишләдилмә гәјдасыны да бачармалыдыр. Бунун үчүнсә онлар диалогларын нечә төшкил едилдијини билмәлидир. Изаһ едирәм ки, диалог ики вә ја даһа чоһ шәхсин сөһбәтинә дејилер. Бурада һәр кәсин данышығы төзә сәтирдән башланыр вә әввәлиндә тире ишарәси гојулур. Кечдикләри әдәби әсәрләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини төшкил етдикдән сонра дәрсликдәки 325-чи чалышма јеринә јетирилер: диалог шәклиндә олан мәнтин дөфтәрләрә көчүрүлүр вә бурахылмыш дурғу ишарәләри, о чүмләдән тире јеринә гојулур.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә өјрәдилән нәзәри материалын, билијин мугәфиг бачарыглара чеврилмәси диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Әкс һалда бу билик тез унутулар, јахуд һәјәти өһәмијјәти олмајан, көрәксиз бир јүкә чевриләр. Јарымчыг чүмләннин тәдриси просесиндә дә мән бу мәсәләни унутмур, чалышырам ки, шакирдләр өз нитгләриндә һәммин чүмләләрдән дүзкүн истифада етмәји бачарсынлар. Белә бир мөгсәдлә ашағыдакы тәмринләрдән истифада едирәм:

«ӘСИР АЗӘРБАЈЧАНЫМ» ШЕ'РИНИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Кифәјәт МӘММӘДОВА,

Бакыдакы 88 сәјлы мәктәбин мүәллими.

Әдәбијат тарихимизин сон илләрдәки уғурларындан бири Вәтәнә бөјүк мөһәббәти наминә чәзалара мө'руз галмыш, јетмиш ил әрзиндә унутулмуш вә унутдурулмуш сәнәткарларымызын програма кәтирилмәсидир. һәммин сәнәткарлардан бири Алмас Илдырымдыр.

VIII синифдә онун һаггында әдәби-бәди өчерк вә «Әсир Азәрбајчаным» ше'ри өјрәдилер.

1. Мүхтәлиф мөвзуларда шифаһи диалогларын төшкил едилмәси. Тапшырырам ки, һәр һансы мөвзу (бу күн өјрәндикләри мөвзу, дүнән көрдүкләри һадисә, бир күнлүк иш рәжимин, аилә вәзијјәти вә с.) әтрафында шакирдләрдән бири суал, о бири исә жарымчыг чүмләләрдән ибарәт јығчам чаваблар версин. Мәсәлән:

— Сиз һарада јашајырсыныз?

— Бакыда.

— Аиләниз нечә нәфәрдир?

— Дөрд нәфәр.

— Атан һарада ишләјир?

— Хәстәханада.

— Бәс анан?

— Мүәллиmdir.

2. Диалоглу мәнләр әсасында ифада јаздырмаг.

3. Охуруглары әсәрин мөзмунуна аид суаллар вә жарымчыг чүмләләрдән ибарәт чаваблар һазырламаг вә с.

Јарымчыг чүмләннин тәдрисинә ајрылмыш сонунчу сааты онун синтактик төһлилинә сәрф едирәм. 140-чы сөһифәдәки гәјдә өјрәдилдикдән сонра 326-чы чалышма ичра етдирилир. Орада һәм бүтөв, һәм дә жарымчыг чүмләләрин төһлили төләб олунур. Бунунла да садә чүмләннин бүтүн нөвләринә, формаларына аид өјрәдилән билик, бачарыг вә вәрдишләр мөһкәмләндирилир.

Мө'лум олдуғу кими, вәтән ешги, вәтән һәсрәти илә јазылмыш бу ше'р шаирин һәјтынын бир парчасыдыр. Бүтүн кәдәри, гүссәси, фақиәси илә Алмас Илдырым — Азәрбајчандыр. Әсир Азәрбајчан исә гәлбинин дөјүнтүсү, дамарларындан ахан ганы, «Вәтән!» дејиб налә чөкән Алмас Илдырымнын өзүдүр. Мөвзунун тәдриси заманы бу вәһдәти шакирдләрә ашыламагла онларда

вәтәнә үлви мәһәббәт һиссләри ојат-маға чалышырам.

Тәчрүбәмә истинадән дејә биләрәм ки, «Әсир Азәрбајчаным» ше'рини шаирин поетик аңламында вә мөвзунун тәләбләри сәвијјәсиндә тәдрис етмәк үчүн әввәлки дәрсдә шаирин һәјат вә јарадычылығыны мүкәммәл әјрәтмәк лазымдыр. һәммин дәрсдә апарылмасы вачиб олан ишләрин ашағыдакы истигамәтләри мүәллимин нәзәр-диггәтиндә олма-лыдыр:

1. Алмас Илдырымын јашадығы дөврүн сәчијјәси.

2. Алмас Илдырымын мүасирләри вә дөврүн онлара мүнәсибәти.

3. Бир шәхсијјәт кими Алмас Илдырымын өзүнәмәхсус чәһәтләри.

4. А. Илдырымын тәһсилдән узаг-лашдырылмасынын сәбәбләри.

5. Нә үчүн сүркүн?

6. Нә үчүн мүнәчирәт?

7. Вар-дөвләт Вәтән дејил, Вәтән вар-дөвләтдир.

Гејд едим ки, дөврүн тәзјиг вә тәғибләри мүнәбилдә јаш е'тибарилә чох чаван олан Алмас Илдырымын әгидә бүтөвлүјүнү, бөјүк амал уғрунда дөнмәзлијини вә сарсылмазлығыны шакирдләрә тәлгин етмәјин мүстәсна әһәмијјәти вар. Бу күн өз азадлығы вә мүстәгиллијинә говушмагла бәрәбәр, фачиәјә дүчәр олмуш бир милләтин, халгын өвладларына бәлә бир тәлгин чох кәрәкдир. Әлбәттә, әввәлдә гејд ет-дијим кими, шаирин һәјат вә јарадычылығы барәдә мүкәммәл тәсәв-вүр јарадылмасы «Әсир Азәрбајча-ным» ше'ринин тәдриси үчүн бүнәв-рәдир.

Мән ше'рин тәдрисинә евристик мүсаһибә илә башлајырам. Бу ниј-јәтлә синфә ашағыдакы суалларла мурачиәт едирәм:

1. Биз нә үчүн Алмас Илдырыма Азәрбајчанын мүнәчирәтә шаири деји-рик?

2. Алмас Илдырым мүнәчирәтә нә сәбәбә кетмишдир?

3. Бајатыларымыздан бири бу мисраларла мөшһүрдур:

...Кәзмәјә гәриб өлкә,

Әлмәјә вәтән јахшы.

Алмас Илдырымын өмүр јолунун бу мисралара бәнзәри вармы? Вар-са, нечә?

4. Башга бир бајатымызда:

...Гүрбәт ел чәннәт олса,

Јенә вәтән јахшыдыр.

дејилир. Сизчә, һәјаты бајатылары-мыздакы кими вәтән һәсрәтилә кеч-миш шаир һәммин мөвзуда әсәрләр јарада биләрдими, јохса кәдәрини өмүрлүк олараг гәлбиндә кәздирәр-ди?

Мүсаһибәнин јекуну олараг ша-кирдләри бу гәнаәтә кәтирирәм ки, вәтән елә мүгәддәс бир нә'мәтдир ки, ону һеч нә әвәз едә билмәз вә бүлбүлүн гаратикан колуна вәтән демәси барәдәки әфсанәни даны-шырам. Алмас Илдырымын да гүр-бәтдә вәтән һәсрәтилә јашајыб, вә-тәнә ше'рләр гошдуғуну сөјләји-рәм. Гејд едирәм ки, һәммин ше'р-ләрдән бири «Әсир Азәрбајчаным»-дыр.

Ше'рин нә үчүн мәһз бәлә адлан-дырылмасынын сәбәбини ачыгламаг үчүн проблем вәзијјәт јарадырам. Вә јардымчы суалларын көмәји илә шакирдләрдән бәлә бир чаваб алы-рам ки, Азәрбајчанын дүнјада мүс-тәгил дөвләт кими танынмајыб Со-ветләр бирлији ичиндә адиләшмәси шаирә ағыр тә'сир етмиш вә о, доғ-ма јурду бир әсир олараг аңмыш-дыр.

Бундан сонра дәрсимизин «Әсир Азәрбајчаным» ше'ри олдуғуну е'лан едирәм вә әсәри ифадәли охујурам; шакирдләр исә мәним охуму китаб-ла изләјирләр. Бә'зи сөзләри баша дүшмәкдә чәтинлик чәкдикләрини нәзәрә алараг лүғәт үзәриндә иш апарырам. Беләликлә дә, мәзмун үзәриндә ишә башлајырам. Ше'ри бәнд-бәнд охујуб изаһ едирәм. Вә тәбии ки, јери кәлдикчә шакирдлә-рин «көмәјинә» дә архаланырам. Изаһлар ашағыдакы кими олур:

1-чи бәнд. Әвлад дүнјаја кәтириб бәсләјән, бешији башында лајла чалыб, мин әзијјәтлә ону бөјүдән ана, өвладындан әбәди ајры дүшәр-сә, бәхтсиздир. Әвлад да ана нис-кили илә һәсрәт чәкиб јанан бир шәхсдир.

Шаир вәтәни Азәрбајчаны бир ана тимсалында кәтүрәрәк она хитаб едиб ахтарыр, ајрылығы ачы кәдәр-лә јада салыр, илләрлә һәсрәтдән алышыб јандығыны сөјләјир.

2-чи бәнд. һәммин үрәк јанғысыј-ла көнлүндән бир хәјал кечир: Әсән јелләр ганадында бир салам јолла-

јам, дағлар ашыб, мәнзил гәт едиб чатдыра Вәтәнә. Бу саламын тим-салында һајгыран сәсими Хәзәрә је-тирә... Вәтәнә һәсрәт галмыш өвлә-дынын дәрдиндән Хәзәр чошуб түғ-јана кәлә, әсарәт зәнчирини гыра. Башгасынын һимајәсинә гысылмаг кими сәрсәм кедиши дајандырмаг һөкмү верә.

3-чү бәнд. Шаир вәтәнин чөлүн-дән, дүзүндән, Муғандан, Милдән, нефт әтирли, күл тимсаллы Бақыдан сораг арајыр. Јер үзүндә тајы-бәра-бәри олмајан Азәрбајчанын ады-нын дилиндән дүшмәдијини, бу ај-рылыг илләриндә вәтән ешгинин өлмәдијини, ичиндә бир дәрәд ола-раг јашадығыны дејир.

4-чү бәнд. Бу бәнддә мүсәлман дүнјасынын гилләкәһи Кә'бәнин ады чәкилир. Әлбәттә, әввәлчә шакирд-ләрә гисмән таныш олан һәјати фактларә (телевизија экранларында вә бә'зиләринин евләриндә кәрдүк-ләри намазгылма мәрәсимләринә) истинадән Кә'бәнин һара олдуғуну вә нә үчүн мүгәддәс јер сајылдығы-ны изаһ етмәји мөгсәдәмүвафиг са-јырам. Сонра бәндин мәзмунуну ачараг изаһ едирәм ки, мө'мин мү-сәлманлар Бөјүк Јарадан адына үз-ләрини Кә'бәјә тутуб дуа едирләр. Шаирин көнүл диләкләринин гил-ләкәһи вәтәндир. О, гүрбәтдә кәрд-дүјү ағ күнләри, фираван һәјаты вә-тәнсиз бир һеч сајыр. Вәтәни өзүнә тахт-тач сајыб һачан она доғру дө-нәчәјини сораглајыр. Кор бәхтинин ојанмајачағындан — Вәтәнә говуш-мајачағындан никаранчылыг кечи-рир.

Мәзмунун бу шәкилдә изаһындан сонра ше'ри бир даһа ифадәли оху-јурам. Сонра шакирдләрдән бир не-чәсинин ифадәли охусуну тәшкил едирәм.

Бу дәрсин јекуну олараг шакирд-ләрин мөвзуја даир билдикләрини јохламаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн дәрсликдә суаллар верилмишдир. Өзүмүн әләвәләримлә һәммин суал-ларла синфә мурачиәт едирәм:

1. Ше'р һансы мөвзуда јазыл-мышдыр?

2. Шаирин вәтән һәсрәтини даһа габарыг кәстәрән сөзләр вә мисра-лар һансылардыр?

3. Өлкәмизин мүнәчирәт бәлкәлә-ри ше'рдә нечә хатырланмышдыр?

4. «Азәрбајчан» сөзләри ишлән-миш мисраларда шаирин һансы фи-кирләри ифадә едилмишдир?

5. Бу күнүмүзүн мөшһүр маһны-ларындан бириндә дејилир: «Вәтәни севмәк аздыр, ону горумаг кәрәк». Сиз бу сөзләри нечә баша дүшүр-сүнүз?

6. Азәрбајчанымызын Алмас Ил-дырымын мүнәчирәтә кетдији дөвр-лә индики әрази фәргини билирси-низми?

7. Алмас Илдырым мүсәлман иди. Демәк, Кә'бә онун үчүн мүгәддәс гиллә иди. Лакин ајрылыг әзаблары шаири о күнә гојмушдур ки, вәтә-нини Кә'бә билирди. Вәтән бу гәдәр гилләтли икән сон илләрдә биз, Ал-мас Илдырым варисләри ону нечә горудуг? вә с.

Гејд едим ки, «Әсир Азәрбајча-ным» ифадәси бу күнүмүз үчүн ол-дугча актуалдыр вә Алмас Илдыры-мын мүддәаларындан да дәһшәтли-дир. Вәтәнимиз һәгигәтән әсирдир. Онун бөјүк бир һиссәси дүшмән әлиндәдир. Әчдадларымызын гәбри, гурулу имарәтләримиз, Илаһинин гыјыб вердији јералты, јерүстү сәр-вәтләр, шәһид ганы илә јујулмуш торпаг әлимиздән кедиб. Бу ачы факты дәрсдә анмамаг, мөвзу илә әләгәләндирмәк јолверилмәздир. Инди елә бир мәктәб тапылмаз ки, орада шәһид баласы, көчкүн өвлә-ды охумасын. Јахуд шакирдләр Ана Јурдун башына кәлмиш мүсәбәтдән хәбәрсиз олсунлар. Мән мәһз ша-кирдләрә јахшы мә'лум олан һәја-ти фактлардан истифадә едәрәк әсир Азәрбајчанын реал вәзијјәтини он-лара баша салырам. Вәтәнин әлдән кетмәјинин милләт үчүн шәрәфсиз-лик олдуғуну, еләчә дә јер үзүндә ермәни адлы әбәди дүшмәнимизин варлығыны дәрк еләтдирмәјә чалы-шырам. Әлбәттә, ән башлычасы, та-рихи сәһвләримизи гејд едир, он-лары бу сәһвләри етмәмәјә, әксинә, сәһвләримизи дүзәлтмәкдә бизә көмәкчи олмаға, мө'нәви гүввәјә, гејрәтә чәғырырам.

Кәрдүјүм ишин тә'сир сәвијјәси-ни јохламаг үчүн едә «Азәрбајчан, мәним бәхтсиз анам ој...» адлы ин-ша јазмағы тапшырырам.

МИЛЛИ АДЭТЛЭРИМИЗИ НЕЧЭ ӨЛРЭДИРЭМ

Тамилла ЗЕЙНЛОВА,

Бақыдакы 132 сәйлі мәктәбин мұәллимиси.

90-чы илләр халғымыз үчүн мұһарибәли, ганлы-гадалы олмагла бәрабәр, һәм дә өзүнәгајыдыш дөврүдүр. Инди Азәрбајчан дүнјанын мүстәгил дөвләтләриндән бириди. Узун илләр данышмајыб сусдуғумуз тарихимиздән, милли адәт-ән'әнәләримиздән нәинки китаблар јазыр, мәгаләләр чап едирик, һәм дә мәктәбләримиздә бу мөвзуда хүсуси дәрсләр кечирик. Шакирдләримизә милли көкүмүзү дәриндән өјрәтмәјә чалышырыг.

Мән 5-чи синифдә «Новруз адәтләри» мөвзусуну кечәркән шакирдләримә гәдим тарихи Баһар бајрамымыз барәдә дәрин мә'лумат вермәјә чалышырам.

Әввәлчә кичик мүсаһибә апарыр, онларын һәр ил аиләдә бајрам етдикләри Новруз барәдә нә билдикләрини мұәјјәнләшдирирәм. Бу нијәтлә синфә ашағыдакы суалларла мұрачиәт едирәм:

1. Баһарын кәлишини һәр ил һансы бајрамла гејд едирик?

2. Новруз бајрамынын кәлиши мүнасибәтилә евләрдә һансы ишләр көрүлүр?

3. Новруз бајрамы баһарын һансы ајында кечирилик?

4. Бу бајрам ушаглар үчүн һансы әләмәтләри илә јаддагаландыр?

Суаллара чаваб алдыгдан сонра Новруз сөзүнүн мә'насыны изаһ едирәм. Онлара ајдынлашдырырам ки, Новруз сөзүнүн мә'насы јени күн демәкдир. Јә'ни јени илин илк күнү. Баһарда тәбиәт гыш јухусундан ојаныр, гар әријир, ағачлар тумурчугланыр, отлар чүчәрир. Бу о демәкдир ки, гыш фәсли өз јерини башга, даһа көзәл бир фәслә—баһара верир. Бизим мүдрик бабаларымыз мәһз һәмин күнү јени илин илк күнү кими бајрам етмишләр.

Бир ај әввәлдән бу бајрама чидди һазырлыг ишләри көрүлмүшдүр. һәр јанда тәмизлик, абадлыг ишләри апарылмышдыр. Бу иш әсрләр-

дән бәри давам етмишдир. Биз бу күн дә бабаларымызын јолу илә кетмәлијик.

Сонра мән шакирдләримдән Новруз бајрамына гәдәр олан бир ајлыг һазырлыг дөврүндә һансы чәршәнбәләр вә һансы шәнликләр кечирилдијини сорушурам. Онлар хончалар бәзәдилдијини, ушагларын јумурта дөјүшдүрдүјүнү, сәмәни көјәрдилдијини, тонгал јандырылдығыны, евләрдә тәмизлик ишләринин апарылдығыны, шәкәрбура, пахлава биширмәк үчүн тәдарүк көрүлдүјүнү сөјләјирләр. Лакин чәршәнбәләрин адларыны билмирләр. Мән чәршәнбәләрин адларыны вә онларын нә үчүн бајрам едилдијини ајдынлашдырырам. Онлара баша салырам ки, новрузгабағы дөрд чәршәнбәни бајрам едирик:

1. Су.
2. Од.
3. Торпаг.
4. Күләк.

Бу чәршәнбәләрдә баһар аддым-аддым јурдумуза гәдәм басыр. Гышын гары, бузу әријиб суја дөнүр. һаванын һәрарәти артыр. Торпаг гыш јухусундан ојаныр. Илыг баһар күләкләри әсир.

Күләк чәршәнбәсинә илахыр чәршәнбә дә дејилир. һәмин ахшам хончалар бәзәнир, шамлар јандырылып, һамы дејир, күлүр, хош сөзләр данышыр.

Сөзүмүн бу јериндә һәм илахыр чәршәнбә, һәм дә Новруз ахшамын да ушагларын һансы гәдим адәтимизә әмәл етдикләрини сорушурам. Онлар гоһум вә гоншуларын евинә папаг атдыгларындан данышырлар. Бу гәдим адәти бу күн мәһз ушагларын горујуб јашатмасы онларын бајрама, өз милли көкләринә мәһәббәтләрини даһа да артырыр.

Сонра ушагларын һәр дөрд чәршәнбәдә даһа һансы адәтимизи горујуб јашатдығына даир суаллар верирәм. Онлар тонгал чатмағын ады-

ны чәкир вә мәним мәсләһәтимлә бу мәрәсими кечирдикләрини, тонгал маһнысы сөјләјиб одун үстүндән атылдыгларыны дејирләр.

Кечирдијим фронтал сорғу әсасында чаваб верирләр ки, тонгал маһнылары чәми бир нечә сөздән ибарәтдир вә онларда тонгалын үстүндән тулланан адамын арзулары ифадә олунур.

Јенә дә мүсаһибә әсасында шакирдләримә даһа бир Новруз адәтини, гапы пусмағы хатырладырам. Онлара баша салырам ки, бу гәдим адәт әсрләрин сынағындан кечиб күнүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Әзиз адамы хәстә, чәбһәдә олан, әсирликдә олан, јахуд үрәјиндә мүхтәлиф арзулар тутан инсанлар ахшамын гаранлығында хәлвәтчә мүнасиб бир евин гапысына јахынлашыб ичәридән кәлән илк сәси, сөзү ешитмәјә чалышмышлар. һәмин сөзлә дә арзуларыны јозмуш, јеринә јетиб-јетмәјәчәјини мұәјјәнләшдиришләр. Әкәр хош сөз ешитсәләр, белә сәјмышлар ки, арзулары чин олачаг, пис сөз ешитсәләр исә, әксинә. Одур ки, һәм илахыр чәр-

шәнбә, һәм дә Новруз ахшамын да һамы хош сөз данышмалыдыр. Бүтүн евләрдә ишыглар јанмалы, һәр тәрәфә нур чиләнмәлидир. Гапылар кәлиб-кәдәнләрин үзүнә ачыг олмадыдыр.

Шакирдләримә ону да өјрәди рәм ки, Новрузда күсүлүләр барышыр. һамы бир-биринә гонаг кедир, имканы олмајан зәнк вурур, әзиз адамларынын бајрамыны тәбрик едир.

Новрузун көзәлликләриндән бири дә «Коса-коса» ојунудур. Мән ушагларын чох севдији бу көзәл халг ојунуна даир суалларымы биләрәкдән ахыра сахлајырам. Шакирдләр Косаја, Кечәлә даир суаллара һәвәслә чаваб верир, онлара һәср олунмуш шә'р парчаларыны вә дүзкүләри һәвәслә сөјләјирләр.

Үмумијјәтлә, дәрси әввәлдән ахырадәк фронтал сорғу вә еврестик мүсаһибә әсасында гурурам. Чалышырам ки, мөвзуја даир һәјати билликләр мәним әлава өјрәтдикләримлә вәһдәтдә тамамлансын.

Дәрсин ахырында евдә «Новруз адәтләри» адлы инша јазмағы тапшырырам.

ТӘЛӘБӘ ГӘБУЛУ ҮЗРӘ ДӨВЛӘТ КОМИССИЈАСЫНДАН

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТДАН

ГӘБУЛ ИМТАҲАНЛАРЫНЫН НӘТИЧӘЛӘРИ БАРӘДӘ

Рәһим ҺҮСЕЈНОВ,

Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасы тест методикасы шә'бәсинин рәиси, педагожи елмләр намизәди.

Азәрбајчан дили вә әдәбијат фәнниндән гәбул имтаһанларынын нәтичәләрини өјрәнмәк, республиканын ајры-ајры рекионларында доғма дил вә әдәбијатымызын өјрәнипмә сәвијәсини дәгигләшди рәмәк, мұәллимләримизә чатдырмаг вә онларын мәс'улијјәтини артырмаг нијјәти илә әмәкдашымыз Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасында олмуш, мұвафиг шәхсләрлә көрүшмүшдүр. Ашағыда мөвзу илә бағлы ТГДК-нын мә'луматыны дәрч едирик.

Азәрбајчан дилинин маһијјәти һаггында, онун бизим һәјатымызда јерини вә кәләчәк нәслин тәрбијәсиндә ролуну Азәрбајчан президенти һәрмәтли һейдәр Әлијев чәнаблары чох көзәл ачыгламышдыр: «...Азәрбајчан дилини мәнимсәмәк, бу дилдә сәлис данышмаг, бу дили ана дили кими дујмаг вә севмәк ләзимдыр. Өз дилини билмәјән, өз дилини севмәјән адам, өз тарихини јахшы билә билмәз».

Мәһз бу бахымдан Азербайжан дили вә әдәбијјат фәннинин Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасы тәрәфиндән бүтүн имтаһан группларына әсас фәнләрдән бири кими дахил едилмәси дүзкүн вә мәгсәдәүҗун аддымдыр.

Гәбул имтаһанларында истифадә едилән бүтүн фәнләр кими Азербайжан дили вә әдәбијјат фәнни дә илдән-илә тәкмилләшир. Тапшырыглар блокуна дахил едилән тестләр бир-бирини тамамлајыр, програма үҗҗун олараг систем шәклиндә гурулуру.

1992—94-чү илләрин гәбул имтаһанларында Азербайжан дили вә әдәбијјат фәнниндән абитуријентләрә 45 суал верилрди (бунлардан 30-у Азербайжан дили, 15-и исә әдәбијјата аид иди). Буна бахмајараг, чавабларын тәһлили абитуријентләрин бу фәнләрдән зәиф һазыр олмасыны сүбут едирди. Буна бир чох факторлар тәсир кестәрирди. Әввәлә, гәбул заманы абитуријентләрин фәнләр үзрә нәтичәси јох, үмуми бал һесабы әсас кетүрүлүрдү. Бу да она кәтириб чыхармышды ки, кимја-биолокија вә игтисадијјат ихтисасларына кедән абитуријентләр имтаһана һазырлыг заманы әсасән биолокија, кимја вә ријазиијат фәнләринә үстүнлүк верилди. Бир чох һалларда онлар ана дили вә әдәбијјат фәнниндән суаллардан имтина едир вә ја бир-ики суала чаваб вермәклә ки-фајәтләнирди.

1994-чү илин октябрындан башлајараг Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасынын тест методика шәбәсинин нәздиндә гәбул имтаһанларында истифадә олуан бүтүн фәнләр үзрә елми-практик семинарлар фәалијјәтә башламышдыр. Бу елми-практик семинарларын әсас мәгсәди имтаһанларда истифадә олуан тест тапшырыгларыны тәһлил едиб, кәләчәк имтаһанлар үчүн програм, төвсијәләр вә тест тапшырыглары банкы јаратмагдан ибарәт иди. Бу елми-практик семинарлар арасында Азербайжан дили вә әдәбијјат өзүнәмәхсус јер тутур. Бу фәнн ихтисасдан асылы олмајараг бүтүн группларда тәмсил едилир вә ихтисасдан асылы олараг өз чәки әмсалына маликдир. 1995-чи илдән башлајараг гәбул имтаһанларында Азербайжан дили вә әдәбијјат фәннинин тест блокунда башга фәнләр кими 30 тест тапшырыгы тәртиб едилди (онлардан 20-си дил, 10-у исә әдәбијјат фәннинә аид иди).

Бүтүн фәнләрин (о чүмләдән Азербайжан дилинин) нүфузуну галдырмаг мәгсәдилә 1995-чи илин гәбул гәјдаларына ТГДК тәрәфиндән хүсуси гәјд әләвә едилмишдир. Бу да ондан ибарәтдир ки, абитуријентләр ихтисас группларына (I групп истисна олараг) дахил едилән бүтүн фәнләрдән мүсбәт бал топламалыдырлар. Јәни, әкәр әввәлләр абитуријент бир-ики фәнни јахшы өјрәниб онларын һесабына тәләбә һүҗүгү газана биләрдисә, инди имтаһана дүшән бүтүн фәнләрдән мүсбәт гәјмәт алмалы, имтаһана даһа чидди вә һәртәрәfli һазырлашмалыдыр.

Чохларынын бу гәјдә наразы олмасына бахмајараг, ТГДК-нын принципал вә гәти мөвгәји 1996-чы ил гәбул имтаһанларында өз бәһрәсини артыг вермишдир. Белә ки, 1995 вә 1996-чы илләрдәки Азербайжан дили вә әдәбијјат фәннинин, бүтүн ихтисас групплары үзрә, нәтичәләринин мүҗәјсәси абитуријентләрин бу фәннә марағынын кәскин дәрәчәдә артмасыны бир даһа тәсдиг едир. Бу, ашағыда кәтирдимиз чәдвәлдә ајдын кестәрилир:

Ил	Ихтисас групплары үзрә дүзкүн чавабларын фаизи (%)							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1995	30.71	34.57	33.99	34.26	38.27	28.05	44.27	29.47
1996	33.29	44.29	43.27	42.51	46.84	38.14	49.11	30.64

Суал олуна биләр ки, нә үчүн мәһз бу ики сон илин нәтичәләрини мүҗәјсә едирди. Бу да тәсәдүфи дејил. Чүнки 1992/1994-чү илләрин гәбул имтаһанларында бүтүн групплар үчүн тест тапшырыгы блоку бир вариантда (А вә В) һазырланырдыса, 1995-чи илдә артыг үч (А вә В), 1996-чы илдә исә дөрд (А вә В) вариантда һазырланмышдыр. һәр бир

тест блокунун һазырланмасында ихтисас групу, орада тәләбәләрин сајы, јәни мүсәбигә вәзијјәти, имтаһанын мәгсәди вә вәзифәси әсас кетүрүлүрдү. Белә ки, III група һазырланан тест блоку I, II вә VI группларә нисбәтән фәртли олмалыдыр. Чүнки III ихтисас групуна әризә верән тәләбәләр кәләчәк һәјәтларыны әсасән филолокија, харичи дил вә онларә јахын ихтисасларла бағлајыр вә тәбии ки, онларә һазырланан тест тапшырыглары, техники вә игтисадијјат ихтисасларыны сечән абитуријентләр үчүн һазырланан тест блокундан даһа мүрәккәб, даһа чәтин олмалыдыр. Бу ихтисас группларында ана дили вә әдәбијјат фәннинә верилән чәки әмсаллары да фәргләнир. Буна бахмајараг, бу фәнләр үзрә 1996-чы илин нәтичәләри, јухарыда гәјд етдијимиз кими, бүтүн ихтисас группларында артмышдыр; бу исә ејни заманда абитуријентләрин өз ана дилинә һөрмәтини вә мәһәббәтини ачыг кестәрир.

Фәнләр арасында мүҗәјсә абитуријентләрин әдәбијјата нисбәтән Азербайжан дилиндән даһа јахшы һазыр олмасыны сүбут едир. Бу, ашағыдакы чәдвәлләрдә ајдын көрүнүр:

Чәдвәл 2

Ил	Ихтисас групплары үзрә дүзкүн чавабларын фаизи (%)							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1995	26.46	36.66	27.70	35.18	39.11	22.36	39.71	30.45
1996	33.64	44.02	43.24	42.49	44.77	36.82	47.60	30.80

Чәдвәл 3

Ил	Ихтисас групплары үзрә дүзкүн чавабларын фаизи (%)							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1995	39.21	30.72	46.90	32.56	36.71	39.43	53.39	27.64
1996	32.58	44.85	43.34	42.56	50.97	40.78	52.08	30.33

Гәбул имтаһанларынын нәтичәләри Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасынын елми арашдырмалар вә лајиһәләшдирмә шәбәси тәрәфиндән һәр ил тәһлил едилир вә ичтимаијјәтә чатдырылыр. (Бах: «Абитуријент» журналы, 1995-чи ил, № 3, 1996-чы ил, № 13). Шәбәнин әсас ишләриндән бири дә һәр ихтисас группунун имтаһан блокларына дахил едилмиш һәр бир тест тапшырыгларынын статистик тәһлилини апармаг вә ону бу фәнн үзрә елми-методики семинарын иштиракчыларына тәгдим етмәкдир.

Тәләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасынын апардыгы статистик гәһлилдә тәк фәнн үзрә кестәричи јох, Азербайжанын бүтүн шәһәр вә рајонларынын имтаһанда иштирак едән мәзунларынын нәтичәләри дә мүҗәјсә едилир вә һәр фәндән јүксәк нәтичә кестәрмиш 10 шәһәр вә рајонун ады хүсуси гәјд едилир. Белә ки, 1995-чи илдә Азербайжан дили үзрә јүксәк нәтичә кестәрән 10 шәһәр вә рајондан једдиси (Бакы шәһәринин Хәтәи, Бинәгәди, Сураханы, Сәбајел рајонлары, Сумгајыт, Шәки шәһәрләри вә Оғуз рајону) 1996-чы илдә дә өз јүксәк мөвгеләрини сахлаја билмишдир. Дашкәсән, Минкәчевир вә Абшерондан олан абитуријентләрин јеринә 1996-чы илин нәтичәләринә көрә Көјчәј, Нефтчала вә Бакынын Нәриманов рајонунун абитуријентләри бу чәдвәлә дахил едилмишдир.

Әдәбијјат фәнни үзрә бу нәтичәләрин мүҗәјсәси ана дилинә нисбәтән даһа фәрглидир. Белә ки, 1995-чи илин нәтичәләринә көрә 1996-чы илдә тәк Сумгајыт шәһәри, Гобустан вә Көјчәј рајонлары өз јүксәк нәтичәләрини тәсдиг етмишдир.

Бу ики фәнни бир јердә тәһлил етсәк, көрәрик ки, тәк Сумгајыт шәһәриндән олан абитуријентләр сон ики илдә һәм ана дилиндән вә һәм дә әдәбијјатдан јүксәк нәтичә кестәрирләр. Бүтүн галан рајон вә шәһәрләрин мәзунлары әсасән бу ики фәнләрдән биринә һәмишә үстүнлүк верилрләр.

ҮМУМИ ВӘ ХҮСУСИ СӨЗЛӘРИН ЛЕКSIK ХҮСУСИЈҖТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Ајдын ПАШАЈЕВ,

Бакы шәһәри Педагожи Кадрларын Ихтисасартырма Институтунун
Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдрис-методика кабинетинин
методисти, филолокија елмләри намизәди.

1. **Апелјатив вә ономастик лексика һаггында.** Адәтән, елми әдәбијатда бүтүн үмуми сөзләр (әсас нитг һиссәләри) апелјатив (апелјатив лексика), хүсуси исимләр исә оним (онимик, даһа доғрусу, ономастик лексика) адланыр. Дилин лүғәт тәркиби исә бүтөвлүкдә һәм апелјатив, һәм дә ономастик лексиканы әһатә едир. Лакин бу вахта гәдәр, үмуми дилчиликдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә лексикаја аид јазылмыш тәдгигат әсәрләриндә, о чүмләдән мәктәб дәрсликләриндә дә лексика һаггында нәзәри мә'луматлар вериләркән ономастик лексика нәзәрә алынмамыш, лексик вәһидләрә даир нүмунәләр көстәриләркән анчаг апелјатив лексикадан истифадә едилмишдир. Буна көрә дә шакирдләрин үмуми тәсәввүрләрини кенишләндирмәк үчүн мүәллимләрә көмәк мөгсәдилә ономастик лексика һаггында нисбәтән әтрафлы мә'лумат вермәји лазым билirik.

Һәр бир дилдә хүсуси исимләрин сајы нәинки үмуми исимләрдән, һәтта о дилдә мөвчуд олан бүтүн үмуми сөзләрдән дә чохдур. Әкәр апелјатив лексика әсас нитг һиссәләрини (хүсуси исимләр мүстәсна олмагла) әһатә едирсә, ономастик лексикаја дөвләт, гәсәбә, шәһәр, кәнд, оба, күчә, мејдан, проспект, хијабан, парк, базар, чај, кәл, дәниз, океан, дағ, дәрә, зирвә, гаја, учурум, дүзәнлик, батаглыг, мүхтәлиф идарә вә тәшкилат адлары, планет (онларын үзәриндә олан дағ, дәниз вә с. адлары да дахил олмагла), бүрч, улдуз, мүхтәлиф нөв вә марка, чиһаз, техники аваданлыглар, мүхтәлиф нәглијат

васитәләри (кәми, тәјјарә, гатар, јүк вә миник автомобилләри вә с.), шәхс адлары, һејван, гуш, битки, ағач, мејвә, тәрәвәз, елми вә бәди әсәрләрин, нағыл, дастан, һекајә, шә'р, повест, роман, мұғам, ојун һавалары, маһны, мөвзу, башлыг, фәсил вә с. чанлы, чансыз объектләрин хүсуси адлары дахилдир.

Дилин үмуми фонетик, грамматик вә лексик нормалары әсасында формалашса да, ономастик лексика бир сыра спесифик хүсусијәтләрә маликдир. Елә буна көрә дә бә'зи ономастолог алимләр хүсуси адлары өјрәнән ономастиканы хүсуси елм сәһәси һесаб едирләр. Лакин сон 10—15 илдә ономастика дилчилијин бир шә'бәси кими кениш тәдгиг едилмәкдәдир.

Мә'лумдур ки, һәр һансы сөзүн мә'насынын мүәјјәнләшдирилмәси лексик сәһә адланыр. Анчаг лексик сәһәдә сөзүн һәгиги мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк олар. «Саһә» анлајышыны онимик (о чүмләдән антропонимик) лексикаја да тәтбиг етмәк олар. Ономастик лексика исә адландырылан объектин характериндән асылы олараг чох кенишдир: топономика (чоғрафи объект адларыны өјрәнән ономастик сәһә), фитонимика (хүсуси ады олан битки, чичәк, ағач, мејвә, тәрәвәз вә с. өјрәнән ономастик сәһә), зоонимика (һејван вә гушларын хүсуси адларыны өјрәнән ономастик сәһә), ергонимика (идарә вә тәшкилат адларыны өјрәнән сәһә), идеонимика (инсан идејасы васитәсилә јарадылан инчәсәнәт әсәрләри вә мәдәнијәт абидәләринин адларыны өјрәнән сәһә), астрономимика (сәма чисимләринин адла-

рыны өјрәнән сәһә), мифонимика (реал һәјатда мөвчуд олмајан әфсанәви халг, тајфа, һејван, гуш вә диқәр чанлы, чансызларын хүсуси адларыны өјрәнән ономастик сәһә) вә с.

Ономастиканын ән кениш сәһәләриндән бирини дә антропонимика тәшкил едир, Антропонимика шәхс адларыны (әсл ад, ата ады, сој ады, тәхәллүс, ләгәб, титул, әзизләмә вә кичилтмә адлар, бәди әсәрләрдә истифадә олунан шәхс адлары) өјрәнир. Биз хүсуси адлар дедикдә анчаг шәхс адларыны, хүсусән, әсл ад, тәхәллүс, ләгәб, титуллары нәзәрдә тутуруг.

2. **Антропонимләрин мә'насы вармы!** Бәллидир ки, һәр һансы сөзүн ифадә етдији мә'наја онун лексик мә'насы дејилир. Хүсуси исимләр дә сөзләрдир вә дилдә мөвчуд олан исимләрин мүәјјән һиссәсини тәшкил едир. Демәк, үмуми исимләр кими хүсуси исимләрин дә лексик мә'насы вардыр. Лакин гәдим заманлардан башлајараг мүасир дөврүмүзә гәдәр апелјатив вә ономастик лексика илә әлагәдар сөјләнән фикирләр чох мүбаһисәли вә зиддијәтли олмушдур. Бу фикирләри әсасән үч група ајырмаг олар: 1) Хүсуси адларын мә'насы јохдур вә о, анлајышла әлагәдар дејилдир; 2) Хүсуси адларын мә'насы вар, лакин һеч бир анлајышла әлагәдар дејилдир; 3) Хүсуси адларын һәм мә'насы вар, һәм дә онлар анлајышла әлагәдардыр. Лакин сон илләрдә һәм рус вә Азәрбајчан ономастикасында, һәм дә диқәр түрк дилләриндә үчүнчү фикри даһа чох мүдафиә едирләр. һәтта сон тәдгигатларда көстәрилир ки, хүсуси адларын, о чүмләдән шәхс адларынын нәинки мүәјјән мә'насы вардыр, онлар апелјативләрә нисбәтән даһа чох мә'наја маликдир. Әлбәттә, дилдә мүәјјән мә'на ифадә етмәјән сөз јохдур. һәр һансы суала чаваб верән, чүмләдә мүхтәлиф вәзифә дашыјан хүсуси адларын мә'насы олмаја билirmi?

Арашдырмалар көстәрир ки, «гәрәнфил» апелјативинин лексик мә'насы вардыр вә о, мәфһум ифадә едир. «Гәрәнфил» антропоними «гәрәнфил» апелјативинин ифадә етди-

ји анлајышла јох, «инсан» апелјативинин ифадә етдији мә'на вә анлајышла әлагәдардыр. «Гәрәнфил» ады исә «гәрәнфил» апелјативи илә мүгајисәдә хүсуси аддыр; диқәр хүсуси адларла мүгајисәдә антропонимдир; диқәр антропонимик категоријалара нисбәтән әсл аддыр; киши ады илә мүгајисәдә гадын адыдыр; алынма адларла мүгајисәдә түрк мәншәлидир вә с. Демәк, апелјативдән дүзәлән һәр һансы хүсуси адын, о чүмләдән антропонимин бир нәчә мә'насы олур. Онларын һәм етимоложи — лексик, һәм дә ономастик мә'насы вардыр. Лексик мә'наны ономастик мә'надан тәчрид етмәк мә'наја биртәрәфли јанашмаг демәкдир. Оними һәртәрәфли өјрәнмәк үчүн она мүхтәлиф чәһәтдән јанашмаг лазымдыр.

Унутмаг олмаз ки, апелјативләрә мүгајисәдә онимләр, о чүмләдән шәхс адлары нәинки дахилән, һәтта харичән — диқәр адларла мүгајисәдә чох мә'налыдыр. Чүнки Азәрбајчан дилиндә ејни ада малик олан Гәрәнфилләр, Мәммәдләр, Никарлар, һәсәнләр мөвчуддур. «Мәммәд» һәм әсл ад, һәм ата вә сој ады функцијасында ишләнә билир. Ејни заманда онимин, о чүмләдән антропонимин мә'насы бизим онун һаггындакы үмуми енциклопедик биликләримизлә шәртләнир. Шәхс вә онун ады һаггындакы үмуми енциклопедик биликләр исә мүхтәлиф шәхсләрдә ејни ола билмәз. Мәсәлән, һәр һансы азәрбајчанлы Чаваншир, Бабәк, Батмангылыч Чаваншир, Ә. Дәмирчизадә вә башгалары һаггында ејни билијә малик дејилдир. Шәхс һәр һансы ад һаггында нә гәдәр чох енциклопедик билијә маликдирсә, онун үчүн адын мә'насы да о гәдәр кениш олур. Ејни сөзләри ләгәб, тәхәллүс, титул, әзизләмә вә кичилтмә адлар, о чүмләдән бүтүн хүсуси адлар һаггында да сөјләмәк олар, Одур ки, тә'лим просесиндә сөзләрин лексик мә'насы һаггында мә'лумат верәндә хүсуси адларын апелјативләрә нисбәтән даһа чох мә'наја малик олмасы да шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. Мүәллим «Тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләри» тәдрис едәркән гејд етмәлидир ки, үмуми сөзләр һәм тәк, һәм

дә чохмә'налы олдуғу һалда, хүсуси исимләрин һаьмысы һәм дахилән, һәм дә харимән (дикәр хүсуси адларла мұғажисәдә) чохмә'налыдыр.

3. **Шәхс адларынын һәгиги вә мәчәзи мә'насы һаггында.** Дәрсликдә сөзүн һәгиги вә мәчәзи мә'насы һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат верилмиш вә нүмунәләр кәстәрилмишдир. Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, «гәрәнфил» апелјативи һәгиги, «Гәрәнфил» ады исә онун мәчәзиләшмиш, «инсан» анлајышы илә әләгәләнмиш формасыдыр. Апелјатив лексикада олдуғу кими, ономастик лексикада да адлар илкин функцијасында һәгиги мә'нада ишләнир. Мәсәлән, «Мейман» повестиндә әсас мүсбәт гәһрәмән жәнч һүгүшүнәс Меймандыр» чүмләсиндә Мейман әсл ады һәгиги, «Мейман» әсәр ады кими мәчәзи мә'нада ишләнмишдир. Чүнки Мейман ким?, «Мейман» исә нә? суалына чаваб верир. Башга бир нүмунә:

Сүбһүн шаһәншаһы тәхтинә чыхды,
Зәнчи гошунуну румлулар јыхды.
Бир Јусиф көрүндү әлдә нарынчы,
Сынды Зүлејхатәк ајын турунчу.
[Н. Кәнчәви, «Хосров вә Ширин»].

Шаир биринчи бејтдә Күнәши шаһәншаһа, онун чыхмасыны исә шаһәншаһын тахта чыхмасына, ишығы Рум, ишыгдан горхуб гачан гаранлығы исә мәғлуб олан зәнчи гошунуна бәнзәтмишдир. Бурада мәчәзлар апелјативләрлә јарадылмышдыр. Икинчи бејтдә исә шаир доған Күнәши әлиндә нарынч (ишыг, шүә) кәтирән Јусифә, Күнәшин ишығындан зәифләјән Ај исә Јусифин кәлишиндән өзүнү итирән Зүлејхаја бәнзәтмишдир. Ә. Чаминин «Јусиф вә Зүлејха» поемасында образ ады кими һәгиги мә'нада ишләнән бу адлар «Хосров вә Ширин» поемасында мәчәзи — бәнзәтмә ад мә'насында ишләдилмишдир.

Мүәллим нәинки Азәрбајҗан дили, һәтта әдәбијат дәрсләриндә дә јери кәлдикчә мәчәзи мә'нада ишләнән адлар һаггында үмуми мә'лумат версә, шакирдләрин мәчәзи адлар

һаггында тәсәввүрләрини кенишләндирә биләр.

4. **Апелјатив вә ономастик лексиканын гаршылығы әләгәси.** Хүсуси адлар, о чүмләдән шәхс адлары әсасән апелјативләрдән, јә'ни үмуми сөзләрин лексик јолла хүсуси адларла чеврилмәси (онимләшмәси) илә әмәлә кәлир: Нанә, Лалә, Јарпыз, Күлдәрја, Гәнчә, Марал, Чейран, Аслан, Күләр, Алимд, Тәрәнә, Афиг, Елчин, Үмид, Фәрид, Горхмаз вә с. Хүсуси адларын мүәјјән гисмини исә дикәр хүсуси адлардан башга бир ад кими истифадә олуналар тәшкил едир: Зөһрә (улдуз вә әсл ад), Хәзәр (дәниз вә әсл ад), Савалан (дағ вә әсл ад), Араз (чај, тәхәллүс, әсл ад), Низами (тәхәллүс вә әсл ад) вә с.

Бу вахта гәдәр үмуми сөзләрдән дүзәлән хүсуси адлар кениш тәдгиг олуна да, хүсуси адларла онларын сәрһәди һәлә дә дәгигләшдирилмәјиб. Лакин мүәсир дөврдә бу барәдә ики фикир мөвчуддур: 1) Үмуми вә хүсуси адлар арасында сәрһәд гәти дејилдир; 2) Бу сәрһәд гәтидир, онларын арасында һеч бир вәситә јохдур. Апардығымыз мұшаһидәләр кәстәрир ки, онларын арасында олан сәрһәдин нисбилијини гәбул етмәк ләзымдыр. Дүздүр, апелјатив вә ономастик лексика арасында мүәјјән сәрһәд вардыр. Әкәр бу олмасайды, дилдә «үмуми» вә «хүсуси ад» терминләри вә сөзләри олмазды. Лакин бу сәрһәд кечилмәз дә дејилдир. Чүнки дилдә апелјативләрдән дүзәлән чохлу хүсуси адлар олдуғу кими, хүсуси адлардан мұхтәлиф үсулларла дүзәлән чохлу апелјативләр дә мөвчуддур: Короғлу (ким?) — короғлулуг (нә?), Мәшәди Ибад (ким?) — мәшәдибадлыг (нә?), Низами (ким?) — низамишүнәс (һансы?) алим; Ампер — ампер, Мавсол — мавзолеј, Ренткен — ренткен, Волт — волт, Селси — селси, Мәчнун — мәчнунлуг, «Молла Нәсрәдин» — молланәсрәдинчи, Дарвин — дарвинизм, «һүммәт» — һүммәтчиләр вә с.

Тәәссүф ки, бә'зи тәдгигатчылар синтактик јолла јаранан Пифагор теорем, Узун һәсән батманы, Короғ-

лу аршыны, Короғлунун гылынчы вә с. кими хүсуси адлары да үмуми сөз һесаба едиләр. һалбуки бунлар апелјатив јох, хүсуси адлардыр, Онлар антропонимләрдән јаранмыш, лакин антропонимик функцијасыны итирмиш вә дикәр ономастик саһәјә мөхсүс олан хүсуси адлардыр вә нә? суалына чаваб верир. Демәк, апелјатив вә ономастик лексика арасында мүәјјән сәрһәд олса да, онларын арасында даим гаршылығы әләгә мөвчуддур. Мұхтәлиф нитг һиссәләри арасында олдуғу кими, ономастик саһәләр арасында да, дилин үмуми ганун вә нормалары әсасында, һәмишә әләгә олмуш вә инди дә бу просес давам едир: топоним — антропоним (Араз, Савалан, Елбрус вә с.); антропоним — топоним (Фүзули рајону, Бакыханов гәсәбәси вә с.); антропоним — фитоним (Абасбәји армуду, Антон алмасы); зооним — антропоним (Марал, Чейран вә с.); астроним — антропоним (Улдуз, Зөһрә, Бәһрам вә с.); антропоним — идеоним («Гачаг Кәрәм», «Короғлу» вә с.)...

5. **Алынма шәхс адлары һаггында.** Ү синифдә «Алынма сөзләр» тәдрис олунаркән хүсуси адлары, о чүмләдән шәхс адларыны да унутмаг олмас. Спесифик хүсусијәтләрә малик олса да, ономастиканы дилин үмуми лүғәт тәркибиндән тәчрид етмәк гејри-мүмкүндүр. Дилин лүғәт тәркибинин, о чүмләдән ономастик лексиканын зәнкинләшмәси исә халгымызын инкишаф тарихи, башга халларла игтисади вә мәдәни әләгәсинин кенишләнмәси илә әләгәдардыр. Одур ки, мүәллимә гејд етмәк ләзымдыр ки, үмуми сөзләр кими шәхс адлары да мәншәјинә көрә ики група ајрылыр: 1) түрк мәншәли антропонимләр; 2) алынма антропонимләр.

1) **Түрк мәншәли антропонимләр.** Азәрбајҗан дилиндә түрк мәншәли адлар һәмишә апарычы гүввәјә малик олмушдур. Та гәдим заманлардан әсл адларын јаранмасында доғма дилимизин апелјатив лексикасы әсас мәнбә ролуну ојнамышдыр. Рәнкарәнж семантикаја малик апелјативләрдән дүзәлән бу адлар дилимизин һәм ән гәдим, һәм дә мү-

әсир дөврүнү өзүндә әкс етдирир: а) Әсл адлар: Оғуз, Ајхан, Анар, Күлтәкин, Дәнизхан, Усандыг, Елшад, Гара, Дәмир, Боран, Думан, Гарахан, Тоғрул вә с.; б) тәхәллүсләр: Вурғун — С. Вәкилов, Араз — Мәммәд Араз, «Аслан — Ә. Әзимзәдә, Бүлбүл — Муртуза Мәммәдов, Дағлы — С. Дағлы вә с.; в) титуллар: хан, хаган, илхан/елхан (Елханиләрин истифадә етдикләри титул), бәј, тәкин, шад, баһадыр, аға, тархан, чур, оғул, јабгу, ханзәдә, паша, алп, инад, әфәнди, бикә, бәјим, ханым, хатун, хоча, ахунд вә с.; г) ләгәбләр: Боју узун Бурла хатун, Бујнуз Бағы, Балдыр Түкәзбан, Лағлағы Садыг, Топал Тејмур, Гачаг Нәби, Итојнадан Јусиф вә с.

2) **Алынма антропонимләр.** Апелјатив лексикада олдуғу кими, ономастик лексикада да чохлу алынма хүсуси адлар, о чүмләдән антропонимләрә тәсадүф едилир. Онлары ашағыдакы кими группашдырмаг олар; а) әрәб мәншәли шәхс адлары; б) фарс мәншәли шәхс адлары; в) рус вә Гәрби Авропа мәншәли шәхс адлары.

а) **Әрәб мәншәли шәхс адлары.** Бу адлар, әсасән «Гур'ан»да ишләнән Аллаһ, пејғәмбәр вә онларын епитетләриндән, даһа сонра хәлифә, имам вә онларын гоһумларынын адларындан ибарәтдир: Халыг, Адәм, һәвва, Сүлејман, Ибраһим, Исмајыл, Јагуб, Јусиф, Зүлејха, Искәндәр, Муса, Иса, Мәһәммәд, Талыб, Әли, Әбубәкр, Осман, Әмәр, Фатимә, Зејнәб, һәсән, Бағыр, Әскәр вә с. Әрәб мәншәли шәхс адларынын мүәјјән гисмини мәләк адлары вә «Гур'ан»да ишләнән үмуми сөзләрдән лексик јолла дүзәлән (апелјативин онимләшмәси үсулу илә) шәхс адлары тәшкил едир: Чәбрајыл, Микајыл, Исрафил, Малик, Ризван; Мәләк, Чәннәт, Рәһман, Вәли, Мүрсәл, Нәби, Әкрәм, Әкбәр, Сурә, Намаз, Оруч, Гадир вә с.

Азәрбајҗан дилиндә чохлу әрәб мәншәли ләгәбләр, тәхәллүсләр (Ариф, Алим, Аси, Ачиз, Ашиг, Вагиф, Видади, Вазеһ, Ваһид, Гасир, Гәмкүсар, Гөвси, Закир, Сабир, Мүшфиг вә с.) вә титуллар (хәлифә, сул-

тан, вәзир, әмир, сејид, мәлик, шејх, мөвләнә, гази, имам, кәрбәләји, һачы вә с.) вардыр.

б) Фарс мәншәли шәхс адлары. Бу адларын мүүјән гисми фарс дилиндә дә елә әсл ад кими ишләнир, бир гисми исә фарс дилиндән үмуми сөз кими алынмыш вә әсл ад кими истифадә олунмушдур: Азад, Бану, Бәһмән, Бәһрам, Нәриман, Пәрвиз, Пәрвин, Јасәмән, Көвһәр, Мейман, Нарынч, Мирвари, Зәрәнкиз, Нәмидә, Нәсрин, Арзуман, Бейбуд, Бүндәд, Дилгәм вә с.

Бунлардан әлавә, Азәрбајчан дилиндә чохлу фарс мәншәли тәхәллүсләр (Азәр — Мәшәди Мәммәдзәдә, Акаһ — һачы Аббас, Нә'мәт — Нә'мәт Бәсир, Бикәс — Әли Нәзми, Натәван — Хуршид Бану, Нәва — Чәфәргулу хан Нәва вә с.), ләгәбләр (Кункән — Фәрһад, Тејмурләнк, Бикәф Ибад, Бамәзә Күлхар, Бекар Зүлфүгар, Зәржәр Мурад вә с.) вә титуллар (шаһәншаһ, шаһ, падшаһ, мирзә, шаһзадә, шаһбану вә с.) да вардыр.

в) Рус вә Гәрби Авропа мәншәли шәхс адлары. Азәрбајчан дилиндә аз да олса, рус вә рус дили васитәсилә Гәрби Авропа дилләриндән алынған адлар да ишләнмәкдәдир: 1) әсл адлар: һамлет, Офелја, Флора, Рима, Елза, Амалја, Тамара, Света, Светлана, Зоја, Сонја, Телман, Есмира, Емил, Сократ, Эрәсту, Рафаел, Раја, Роза вә с.; 2) ләгәбләр: Палтон Аббасгулу, Пристав Ағабачы, Әфсәр Минабачы, Шкаф Әли, Шлјапа Әһмәд, Немис Камил, Мүсјө Фырылдаг — Хандәмир, Пардон Гурбанәли, Нитлер Әли вә с.; 3) тәхәллүсләр: Фотограф — Ч. Мәммәдгулузадә, Известный — Ејналы Султанов, Македонски — Гулам Мәммәдли, Рај — Чамо һачынски, Посетител — Әзиз Шәриф вә с.; 4) титуллар: крал, кәјзер, маркиз, принс, пер, император, барон, һерсог, кнјаз, чар, граф, атаман (түрк мәншәли олан бу титулдан казакларда кениш истифадә олунмушдур), бојар (М. Кашгарлынын «Дивани лүғәт ит-түрк» әсәриндә «бәј әр» мә'насында ишләнән бу титулдан Кијев-Рус дәвләтини јарадан, сонралар һакимјјәт уғрунда кедән мүбаризәләр-

дә тахт-тачдан узаглашдырылан, лакин I Пјотрун дөврүнә гәдәр Русиянын дахили вә харичи сijasәтиндә мүһүм рол ојнајан түркләр бу титулдан кениш истифадә етмишләр) вә с.

б. Омоним шәхс адлары. V синифдә «Омонимләр»ин тәдриси заманы шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир ки, Азәрбајчан дилиндә омоним үмуми сөzlәрлә јанашы, омоним шәхс адлары да чохдур. Онлары тәхмин олараг ашағыдакы кими групплашдырмаг олар: 1) апелјатив — әсл ад: дәмир—Дәмир, лалә—Лалә, илдырым—Илдырым, кәзәл—Кәзәл вә с.; 2) титул — әсл ад: Әмир Тејмур — Әмир, һачы Әләскәр — һачы, Никар ханым — Ханым вә с.; 3) тәхәллүс — әсл ад: Низами Кәнчәви — Низами, Мәһәммәд Фүзули — Фүзули, һүсејн Чавид — Чавид вә с.; 4) топоним — әсл ад: Асја—Асја, Ширван—Ширван, Алтај—Алтај вә с.; 5) космоном — әсл ад: Наһид (улдуз) — Наһид, Зөһрә (улдуз) — Зөһрә, Гәмәр — Гәмәр вә с.; 6) мифоним — әсл ад: Ризван (мәләк) — Ризван, һумај (әфсанәви гуш ады) — һумај, Сәмәндәр (әфсанәви гуш ады) — Сәмәндәр вә с.; 7) аксионим (мүгәддәс јер, шәхс вә с. адлары) — әсл ад: Адәм—Адәм, Мәһәммәд—Мәһәммәд, Руһулла—Руһулла вә с.; 8) хрономим (тарихи күн вә бајрам адлары) — әсл ад: Мәһәррәм (ај ады) — Мәһәррәм, Гурбан (бајрам) — Гурбан, Новруз (бајрам) — Новруз вә с.

Бунлардан башга, Азәрбајчан дилиндә Сәрхан Сәрхан, Мүслүм Магомајев (баба) — Мүслүм Магомајев (нәвә, мөшһүр мүғәнни) вә с. кими адлара да тәсадүф олунур. Мүхтәлиф шәхсләрә верилән ејни ләгәб вә титуллар (Дәли һәсән, Дәли Дондар вә ја Шаһ Исмајыл, Надир шаһ вә с.) чохмә'налылыгга әлагәдардырса, Дәли һәсән — Дәли Фатма вә ја Шаһ Исмајыл — Мәстәли шаһ ад бирләшмәләриндәки ләгәб вә титуллар өз араларында омоним сөз вә титуллардыр. Чүнки биринчи дәли — икид, гочаг, икинчиси исә «ағылсыз» мә'насындадыр. Ејни сөzlәри «шаһ» титулу һаггында да сөјләмәк олар. Онлардан биринчиси

һәгиги, икинчиси исә мәчази мә'нада ишләнән ләгәбдир. Чүнки вахтилә дөрвишләр дә өзләрини «шаһ» адландырырдылар.

7. Синоним шәхс адлары. Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, шәхс адларынын синонимлији спесифик хүсусијәтләрә маликдир. Онлары ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1) Услуби синонимләр. Бунларын да ашағыдакы формалары вардыр: а) Әсл ад — ата ады — сој ады. Бу чәркәјә дахил олан шәхс адларынын һәр бири һансы мәнбәдән јаранмасындан асылы олмајараг бир шәхсә аид олдуғуна көрә синоним сәчијјә дашыјыр: Бәширова Туранә, Лоғман гызы — Бәширова, Туранә, Лоғман гызы; б) Ләгәб — әсл ад (вә ја әксинә, әсл ад — ләгәб): Ағбығ Мәммәд — Ағбығ, Мәммәд; Кечәл һәмзә — Кечәл, һәмзә вә с.; в) Титул — әсл ад (вә ја әксинә): һачы Аллаһшүкүр — һачы, Аллаһшүкүр; Мәшәди Мәммәд — Мәшәди, Мәммәд; Шаһ Исмајыл — Шаһ, Исмајыл вә с.; г) Тәхәллүс — әсл ад (вә ја әксинә): Илјас Јусиф оғлу — Низами Кәнчәви, Закир — Гасым бәј, С. Вәкилов — Вурғун вә с.; ґ) Әсл ад — шәхсин сонракы ады: Бамсы — Бамсы Бејрәк, Рөвшән — Короғлу, Рәсул — Ашығ Гәриб вә с.; д) Әсл ад — кичилтмә вә әзизләмә ад: Тәранә—Тәриш, Алимә—Ама, Күнај—Күнүш, Афиг—Афи, Елчин—Ели вә с.

2) Лексик синонимләр. Бунларын ашағыдакы формаларыны гејд етмәк олар: а) Түрк мәншәли: әсл адларынын синонимлији: Кәзәл—Кәјчәк—Гәшәнк, Тејмур—Дәмир, Гызбәс—Бәсти—Јетәр, Дашгын—Чошгун, Тоғрул—Шаһин, Севинч—Күлүш вә с.; б) Эрәб мәншәли: әсл адларынын синонимлији: Е'тибар—Е'тимәд, Кәбирә—Күбра, Адил—Әдаләт, һичран—Һәсрәт, Сәдагәт—Вәфа, һәсән—Һүсејн, Гәмәр—Һилал вә с.; в) Түрк вә Эрәб мәншәли адларынын синонимлији: Јетәр—Кифәјәт, Кәјәрчин—Гумру, Ајдын—Мүнәввәр, Гәнбәр—Һәчәр вә с.; г) Фарс мәншәли: әсл адларынын синонимлији: Лаләзар

—Күлшән, Рузбей—Хошбәхт—Бәһруз, Азәр—Атәш, Ширин—Шәкәр вә с.; ґ) Түрк вә фарс мәншәли: әсл адларынын синонимлији: Ајдын — Рөвшән, Аға—Хосров, Кәјәрчин—Кәбутәр, Ајбәниз—Маһрух, Инчи—Мирвари вә с.; д) Эрәб вә фарс мәншәли: әсл адларынын синонимлији: Дүнја—Чаһан, һәдијјә—Һијаз, Сәмәд—Чавид, Ваһид—Јекәнә вә с.

8. Антоним шәхс адлары. Әсл адлар әсасән мүсбәт мә'налы сөzlәрдән јарандығы үчүн елә дүшүнмәк олар ки, антоним әсл адлар ола билмәз. Лакин фактлар көстәрир ки, апелјатив лексикада олдуғу кими, шәхс адлары ичәрисиндә дә әкс мә'наја малик оланлара тәсадүф едилр. Антоним шәхс адлары спесифик хүсусијәтләринә көрә омоним вә синоним адлардан фәргләнир. Онлары ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1) Әсл адларынын антонимлији: Мәнсурә (ә. галиб, мүзәффәр), Мүзәффәр — Натәван (күчсүз, әиф), Әкбәр (бөјүк) — Әскәр (дөјүшчү, кичик), Дилгәм (ф. гәмли, кәдәрли) — Бәхтијар, Әбдүл (ә. гул, кәлә) — Хосров (һәкмдар), Ағбәниз — Әсмәр (гарајаныз, гарабуғдаји) вә с.

2) Мүрәккәб әсл адларынын антоним сөzlәрдән дүзәлмәси: Атабала, Ағагулу, Нәһәгыз, Хангулу, Хәзанкүл, Ханчобан вә с.

3) Мүхтәлиф шәхсләрә мөхсүс антоним ләгәбләр: Узун һәсән—Көдәк Әһмәд, Ағ Мәлик—Гара Мәлик, Кечәл һәмзә—Телли Гәндаб, Көк Мәшәди Мәһәммәд—Арыг Мәшәди Рза вә с.

4) Оксиморон ләгәбләр: Алвер Хәчмә, Олдү-дирилди Алимә, Көтүрґој һәсән вә с.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилинин лексик һанун вә нормалары бу вә ја дикер чәһәтдән бүтүн хүсуси адларда, о чүмләдән антропонимләрдә дә өзүнү көстәрир. Шакирдләрин билдик даирәсини кенишләндирмәк мәгсәдилә, тә'лим просесиндә јери кәлдикчә, онлар һаггында мә'лумат вермәк чох фајдалы олар.

ЭДЭБИ-БЭДИИ КОМПОЗИСИЈАЛАР

Видади ХЭЛИЛОВ,

Азербайжан Елми-Тэдгигат Педагожи Елмләр Институту естетик тәрбијә шәбәсинин мүдири, педагожи елмләр доктору, профессор.

Сон илләр үмумтәһсил мәктәбләриндә вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә очагларында һазырланан әдәби-бәдди композисијалар ичәрисиндә һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусу хүсуси јер тутур. Доғма Азербайжанымызын азадлығы вә истиглалитәти уғрунда дүшмәнләрлә мүбаризәдә чанларыны гурбан верән шәһидләрин — Вәтән оғулары вә гызларынын парлаг һәјәтына, өмүр јолуна һәср олуна әдәби-бәдди композисијалара мәктәблиләр чох бөјүк мараг көстәриләр. Лакин етираф едәк ки, мәктәблиләрин естетик тәрбијәсиндә мүһүм јер тутан әдәби-бәдди композисијаларын тәртиби вә өјрәдилмәси үзрә зәрури педагожи методик вәсаитләр һазырланыб чап едилмәдији үчүн мүәллимләр, тәрбијәчиләр, ајры-ајры синиф вә дәрнәк рәһбәрләри бу саһәдә чәтинликләрлә гаршылашырлар.

Әдәби-бәдди композисијаларын тәртиби принципляринин, бунлардан истифадәнин педагожи әсаclarынын милли педагожи әдәбијјәтимызда мүвафиг шәкилдә ишыгландырылмамасы да бу саһәдә мүшаһидә олуна монотонлуға, примитивлијә вә нәһәјәт, мөвзунун, идејанын мүәјјән бир систем әсасында әкс етдирилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Әдәби-бәдди композисија сценариләри тәртиб едиләркән фикринидејанын мәнтиги ардычылығла верилмәмәси, апарычы мәтнләринин ајдынлығына, тәсирлилијинә лазыми диггәт јетирилмәмәси, бир чох һалларда вал вә лент јазылары, һабелә чанлы ифа нүмунәләри вәситәсилә мусиги мүшајјәтинә истинад олунамамасы солғун тәсир бағышлајыр.

Һәр һансы мөвзуда әдәби-бәдди композисија сценариләриндә дәрәсдә өјрәдилән шәрләрә даһа чох јер

верилмәси дә бәдди-естетик марағын азалмасына сәбәб олур. Һалбуки әдәби-бәдди композисијаларда естетик һисс-һәјәчан ојада билән елми-күтләви материаллардан, инчәсәнәт нүмунәләриндән даһа кениш шәкилдә истифадә олунамамасыдыр.

Бизә елә кәлир ки, композисија аңлајышынын бәдди-естетик маһијәтинин һеч дә һәмишә, һәр јердә дүзкүн мәнимсәнилмәмәси дә мүхтәлиф мөвзуларда зәиф сценариләрин јаранмасына сәбәб олур. Буна көрә дә мүхтәлиф јаш группларына аид олан мәктәблиләр үчүн әдәби-бәдди композисија сценариләрини тәртиб едән мүтәхәссисләр композисија аңлајышынын маһијәтини әкс етдирән ашағыдакы шәрһә хүсуси диггәт јетирмәли, һәммин истигамәтдә естетик һазырлығларыны артырмалыдырлар.

«Композисија (латынча compositio — јерләшмә, вәзијәт, тәртиб етмә, бирләшдирмә) — инчәсәнәт әсәринин гурулушудур, онун элементләринин вә һиссәләринин мүәјјән системдә вә ардычылығла јерләшдирилмәсидир, образларын бирләшдирилмәси үсулларыдыр вә онлары ачыб көстәрмәјин бүтүн вәситәләринин мәчмусудур...

Әсәри тәртиб етмәк, композисија усталығы сәнәткарын ајры-ајры дағынығ элементләри вәһид бир там һалында елә мүтәшәккил һала салмағ габилијјәтиндән ибарәтдир ки, о, керчәклијин дүзкүн ин'икасыны вермиш олсун...

Бүтүн композисија принципләри: сүжетин, вәзијәт вә шәраитин сечилмәси, образларын јерләшмәси, онларын групплашдырылмасы бу вә ја дикәр саһәләрин зәрурилији, бә-

дди пријомлар вә с. сон нәтичәдә мүәллифин идеја гајәси, онун јарадычылығ вәзифәси илә мүәјјән едилир». (Бах: Гыса естетика лүғәти. Азәрнәшр, Бақы, 1970, сәһ. 236—237).

Композисијанын бәдди-естетик маһијәтинин јухарыда көстәрилән шәкилдә баша дүшүлмәси, мәнимсәнилмәси ејни заманда мүхтәлиф тәлим-тәрбијә очагларында ајры-ајры јаш группларында олан мәктәблиләр (һәмчинин тәләбәләр) үчүн һазырланан әдәби-бәдди композисијаларын үмуми принциплярини, башлыча тәләбләрини мүәјјәнләшдирмәк зәрурәтини јарадыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Әдәби-бәдди композисијанын сценариләрини һазырлајаркән мөвзунун, идејанын, һабелә композисијанын һәср олундуғу тарихи күнүн, бајрамын әсас маһијәтини ачыглајан шәрһләрә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

2. Әдәби-бәдди композисијаларын һәм иштиракчылар, һәм дә динләјичиләр тәрәфиндән марагла гаршыланмасыны тәмин едән факт вә һадисәләрә, мүхтәлиф жанрлы инчәсәнәт нүмунәләринә лазыми јер верилмәлидир.

3. Һәр бир әдәби-бәдди композисијанын идејалылығыны, естетик-емоционал әсаclarда сәсләнмәсини габағчадан нәзәрә алмағ, бу мәгсәдлә форма, материал рәнкарәнклијини, хүсусилә мәктәблиләрин бәдди јарадычылығ нүмунәләрини (шәр, һекајә, маһны, рәсм иши вә с.) әсас көтүрмәк зәруридир.

4. Әдәби-бәдди композисијаларын естетик тәсирини даһа да артырмағ мәгсәдилә бүтүн јаш группундан олан мәктәблиләрин (һәмчинин ајры-ајры курсларда тәһсил алан тәләбәләрин) әһәтә олунамамасына, мәшғәләләрин даһа чанлы вә марағлы кечмәсинә чалышмағ лазымдыр.

5. Мәктәблиләрин естетик мәдәнијјәтинин јүксәлмәсиндә чох бөјүк рол ојнајан әдәби-бәдди композисијаларын бајрамдан-бајрама дејил, ән актуал, заманла сәсләшән мөвзуларда мүәјјән бир системлә, мүн-тәзәм апарылмасына бөјүк әһәмијәт верилмәлидир.

Көрүндүјү кими, бу тәләбләрин һәр бири әдәби-бәдди композисијаларын тәсир даирәсини кенишләндирмәјә хидмәт едир. Буна көрә дә һәр һансы мөвзуда әдәби-бәдди композисија сценариси тәртиб едиб, онлара ујғун мәшғәләләр апараркән һәммин тәләбләр комплекс шәкилдә нәзәрә алынмалыдыр. Биз дә «Илаһи, амин!», «Өмүрү баһар мүәллимим», «Һәјәта анадыр, дүнјаја бәзәк», «Оху, тар» вә с. мөвзуларда композисија сценариләри һазырлајаркән һәммин принципал чәһәтләри әсас көтүрмүшүк. Нүмунә үчүн «Оху, тар» әдәби-бәдди композисијасындан бәзи парчалара диггәт едәк:

...Әдәби-бәдди композисијанын иштиракчылары, һабелә тамашачылар композисијанын кечирилдији акт залында, јахуд кениш, ишығлы синиф отағларында вә ја кабинетләрин бириндә өз јерләрини тутурлар. Бу, бир нөв мағи ишығ, јахуд мусиги-сәнәт кечәсини хатырладыр. Столларын үстүндә тәзә-тәр күлчичәк дәстәләри гојулур. Композисијанын кечирилдији јер халғ мусигисинин көркәмли ифачыларынын шәкилләри, онларын ифачылығ фәалијјәтиндән бәһс едән стандләрлә бәзәдилир. Магнитофон ишә салыныр. Республиканын халғ артисти, бәстәкар Рамиз Миришлинин өлмәз М. Мүшфигин сөзләринә бәстәләдији «Оху, тар» маһнысынын көркәмли мүғәнниләр — Шөвкәт Әләкбәрова вә Ислам Рәзәјевин ифасында лентә јазылмыш нүмунәси сәсләндирилир. Маһнынын ифасы сонә јетән кими апарычылар сөзә башлајырлар:

I апарычы. Оху, тар, учадан сәслән. Нәғмәкар халғымызын һәмишәчаван тәрәнәләрини елләрә, обалара јәј! Унудулмаз Мүшфигимизин одлу гәлблә, мәһәббәтлә шәнинә гошдуғу мисралары тәрәнәләринлә сәсләндир. Оху, тар, сәнин сәсиндән дојмағ олармы? Илләр-әсрләр бири бирини әвәз едиб. Нечә нәсил јаша долуб, әбәдијјәтә говушуб. Аңчаг сән онларын истәјини һәмишә тәзә-тәр сахламысан. Јени нәсилләрә әр-мәған кәтирмисән.

II апарычы. Достлар, јәгин ки, сәһ-бәтин одлар дијары Азербайжанымызын мусигисиндән, онун гәлблә-

ри, көнүллөри еһтизаза кәтирән нүмунэләриндән кедәчәјини һисс етдиниз. Бу күн сизинлә биркә гәдим бир тарихә, зәнкин ән'әнәләрә малик олан халг мусигимиздән, онун әсас фондуну тәшкил едән муғамлардан, бу е'чазкар сәнәтлә бағлы нүмунәләрдән сәһбәт ачаҗағыг.

III апарычы. Халг мусигимизин маһир биличиләринин чалгы вә ифалары, онларын һәмишә тәрәвәтли муғам жанры вә бу жанрын естетик тәбиәти һаггында фикирләри мәчлисимизи даһа да рәвнәгләнди рәчәк.

(Мусиги. Республиканын әмәкдар артисти, мәрһум тарзән Әһсән Дадашовун гәдим чалгы аләти олан удун васитәсилә ифа етдији «Шур» муғамынын вал вә ја лент јазысы сәсләндирилир. Бир-ики дәгигәдән сонра мусиги зәифләјәрәк фонда ешидилир. Көзәл диксијасы олан мәктәбиләрдән ики нәфәри халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» поемасында муғамларымызын фәлсәфи-естетик маһијәти һаггында өз әксини тапан мисраларыны «Шур»ун мүшәјиәтилә бәдии гираәтлә нәзәрә чатдырырлар).

Сәс. Муғам бир хәзинәдир,
ачарыдыр дүјулар,
Муғамда севинч дә вар,
муғамда кәдәр дә вар.
Муғам мәним халгымын
мисилсиз камалыдыр,
Тарихидир, ешгидир,
арзусу, амалыдыр.
Тар сәсинә гулаг ас...
Бу сәс елин нәфәси,
Бу сәс көзләрдән ахан
јашларын дамчы сәси.
Бу сәс сүкута далмыш
көјү дә дилләндирир,
Улдузлар да бу сәсин
өнүндә баш ендирир.

Сәс. Дилсиз дашлары белә
сән дилә кәтирирсән,
Мән сәни динләјәндә, аһ,
бу нәдәндир мүдам?
Дәрдим дә јада дүшүр,
севинчим дә, ај муғам.
Өтән хатирәләрим
чана кәлир бу дәм, мән,
Јашадығым күнләри
јашајырам јенидән!
Күчүн кими күч һаны?

I апарычы. Азәрбајҗан муғамлары халгымызын мусиги фолклорунун надир инчиләридир. Бу мөһтәшәм сәнәт нүмунәләринин мөһкәм гајнағы саф, биллур бир сәнәт чешмәси кими нечә-нечә мусигисевәрләрә, исте'дадлы мусигичиләрә илһам вермишдир. Мусигичиләримиз, мусигини јеничә өјрәнмәјә башлајанлар бу чешмәдән, бу булагдан су ичмишләр.

II апарычы. Халгымызын көркәмли сәнәткарлары һәмишә бу чешмәнин сафлығы уғрунда чалышмыш, ону һәр чүр јад тә'сирләрдән гору муш, ајры-ајры нүмунәләрин бәдии-естетик тә'сирини өјрәнмиш, елми әсасларыны шәрһ етмишләр.

III апарычы. Азәрбајҗан халгынын фәхри, даһи бәстәкарымыз Үзејир һачыбәјовун бу саһәдәки хидмәти әвәзсиздир. Өлмәз бәстәкарымыз өз әсәрләриндә, хүсусилә илк опералары олан «Лејли вә Мәчнун» «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршуд Бану» операларында муғамлардан бол-бол истифадә етмишдир. О, 20 иллик зәһмәтинин бәһрәси олан «Азәрбајҗан халг мусигисинин әсаслары» әсәриндә јазмышдыр:

I апарычы. «Раст», «Шур», «Секаһ», «Шүштәр», «Чаһаркаһ», «Баяты-Шираз» вә «һүмајун» Азәрбајҗан халг мусигисинин једди әсас муғамыдыр. Бәдии-руһи тә'сир чәһәтиндән «Раст» динләјичидә мәрдлик вә күмраһлыг һисси, «Шур» шән-лирик әһвал-руһијә, «Секаһ» мәнәб-бәт һисси, «Шүштәр» дәрин кәдәр, «Чаһаркаһ» һәјәчан вә еһтирас, «Баяты-Шираз» гәмкинлик, «һүмајун» исә «Шүштәр»ә нисбәтән даһа дәрин бир кәдәр һисси ојадыр.

(Бундан сонра исте'дадлы габојчалан, әмәкдар артист Камил Чәлиловун ифасында «Баяты-Күрд» муғамындан бир парча сәсләндирилир. Бәдии гираәтчиләрдән 4 нәфәри Чабир Новрузун «Мәним муғаматым» ше'ринин ајры-ајры бәндләрини нөвбә илә сөјләјирләр.

«Һејраты» ритмик муғамынын вал вә ја лент јазысы сәсләндирилдикдән сонра бир сыра муғамларын бәдии-естетик тә'сир хүсусијәтләри үзәриндә дајанылыр. Исте'дадлы нәғмәкар шаир, һәјәтдан вахтсыз

кетмиш һафиз Бахышын «Секаһ» ше'ри дә бәдии гираәтчиләр тәрәфиндән ифа олунур вә с.).

Әлбәттә, «Оху, тар» әдәби-бәдии композисијасынын даһа тә'сирли алынмасы үчүн һәјәтлә әлағә—јахын илләрдә халгымызын башына кәлән мүсибәтләрә дә хүсуси диггәт јетирмәк ләзимдыр. Бу бахымдан ашағыдакы эпизодлары нәзәрә чатдырмаг јеринә дүшәр:

Сәс. Муғамларымыз вә онларын арасында кениш јәјылән «Секаһ» халгымызын һәјәт тәрзи илә сых бағлы олуб. Бу дәјәрли сәнәт инчиләри ади әмин-аманлыг күнләриндә дә, шәнликләрдә, тој-дүјүнләрдә вә халгымызын гәмли, кәдәрли, гара күнләриндә дә учадан сәсләниб. Тарихин доланбач јолларында сәрт һөкмләрә мә'руз галан Азәрбајҗан халгына нөвбәти фәләкәт үз верәндә — 1990-чы илин гәнлы 20 јанвар кечәсиндә дә муғамларымыз һарај чәкди. Вәтәнимизин азадлығы уғрунда өз чанындан кечәнләрә—шәһидләрә ағы деди, јас сахлады. Б. Ваһабзадә «Шәһидләр» поемасында халгымызын ган јаддашына әбәди һәкк олан о аны нөзмә чәкмиш, ағрылы мисраларыны јаратмышдыр (бәдии гираәтчиләрдән 4 нәфәри поемадан ашағыдакы бәндләри ифа едирләр):

I мәктәбли.

Гәлбими бошалтмыр
чәкдијим аһ да,
Нәғмәдә һәр халгын
көкү вар јәгин.
Шәһид фәрјадындан
улу секаһда
Тәзә бир кушә дә
ачылар јәгин.

II мәктәбли.

Һәмин о кушәдә
ана наләси,
Аналар һөнкүрәр,
кәлинләр ағлар.
Һәмин о кушәдә
гәм шәләләси,
Ахыб гәлбимиздән
һаггы сорағлар.

III мәктәбли.

Һәмин о кушәдә
күллә сәсләри,
Тарын пәрдәсиндә
гәм нәфәсләри,
Һәмин о кушәдә

зүлмүн түғјаны,
һаггын, һәгигәтин
зүлмә үсјаны.

IV мәктәбли.

Рамиз, бас бағрына
сән гоча тары,
Бу тәзә кушәдә
чал, сәнә гурбан!
Шәһидләр ганына
бојанан сәси
Забул секаһына
сал, сәнә гурбан!

(Мусиги. Республиканын халг артисти Рамиз Гулијевин тарда чалдығы «Секаһ» муғамынын лент јазысы учадан сәсләндирилир. Бир-ики дәгигәдән сонра мусиги фонда ешидилир, бәдии гираәтчиләр дикәр бәндләри ифа едирләр).

I мәктәбли.

Пәрдәләр гој тәзә күлләр битирсин,
Шәһид анасына тәсәлли версин.
Һаггын фәрјадыны дилә кәтирсин,
Тәзә јаратдығын хал, сәнә гурбан!

II мәктәбли.

Хәзәр пәнчәләшди өз саһилијлә,
Даныш дәрдимизи сәсин зилијлә.
О тәзә кушәнин атәш дилијлә
Зүлүмдән гисасы ал, сәнә гурбан.

III мәктәбли.

Тәзә кушәдәки аһ-аманларын
Горхурам һәр халы јоғрула гандан.
Горхурам чанағы партлаја тарын
Бу тәзә кушәнин һај-һарајындан.

IV мәктәбли.

Аста чал, гардашым, аста чал тары,
Пәрдәләр бу аһа, амана дөзмәз.
Тәзә кушәдәки сәс бурумлары
Күнаһсыз төкүлән бу гана дөзмәз!
Һәм дә үдүрулаң бөһтана дөзмәз,
Партладар тары!

I апарычы. Халгымыза едилән гәсдләр, зүлмләр муғам дүнјамызда јени сәс чаларлары, јени кушәләрлә һаваланыб. Бу сәдалар Танры дәркаһына гәдәр кедиб чатыр. Шикәстәләримиз ган ағлајыр.

II апарычы. «Гарабағ шикәстәси» дә бу зүлмә дөзә билмир. Дүнјанын һагг дејән сәсинин гәтијјәтлә учалмасыны сорағлајыр.

III апарычы. «Гарабағ шикәстәси»нин әввәлки тәрәвәти галмајыб. Намәрдләрин, торпаг дәллалларынын, сатгынларын фитнә-фасадларына дөзә билмир. Јағы таптағында инләјән, үлвелик, учалыг зирвәси олан Шушамыза, Кәлбәчәримизә, Лачынымыза, шәһид шәһәрләримизә —

Агдама, Фүзулијә, Чәбрајыла, Губадлыја, Зәнкилана ағы дејир.

(Мусиги. Республиканын халг артисти Ариф Бабајевин ифасында «Гарабағ шикәстәси» сәсләндирилир. Бир аздан мусиги зәифләјир, фонда ешидилир, сонра шаир Рамиз Дүгүнун «Охума Гарабағ шикәстәсини» ше'ри бәдии гираәтчиләр тәрәфиндән ифа олунур).

Сәс. Гарабағда сусан бүлбүл ағлајыр, Охума Гарабағ шикәстәсини. Сусан бүлбүл «гисас» дејә чағлајыр, Охума Гарабағ шикәстәсини.

Сәс. Охума, башыма дағлар учулур, Бүкүлмәз голларым гәфил гучулур. Үрәјим, гулағым, дилим гыч олур, Охума Гарабағ шикәстәсини.

Сәс. Охума, һәр күнүм, саатым илсә, Шушада мәсчидим—гара хач килсә... Сус, бу күн Гарабағ бизим дејилсә, Охума Гарабағ шикәстәсини.

Сәс. Нәдир, Гарабағда бајрамдыр, нәдир? Күндә сајсыз, сонсуз оғулар кедир. Охума, ај Алим, охума, Гәдир, Охума Гарабағ шикәстәсини.

Сәс. Иса булағында дашнак синсијир, Дурма, гылынчыны гынындан сијир. Пәнаһәли ханын руһу инчијир, Охума Гарабағ шикәстәсини...

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «Оху, тар» мөвзусунда һазырладығымыз бу композисијаны һәлә 70-чи илләрин сонунда Бакыдакы 8 сајлы мусиги тәмајуллу интернат мәктәбиндә (индики инчәсәнәт кимназијасында), һабелә Бакыдакы 260 сајлы орта мәктәбдә сынагдан кечирдик. һәлә о заман там ашкарлығы илә нәзәрә чарпды ки, халгымызын мусиги-сәнәт мәдәнијәтинә һәср олунан бу чүр композисијалар мәктәблиләрин естетик марағыны, бәдди-естетик фәалијәтини инкишаф етдирир.

«Оху, тар» әдәби-бәдии композисијасынын тәләбә кәнчләрә нечә тә'сир кәстәрдијини мүәјјән етмәк мөгсәдилә кечән тәдрис илиндә Бакы Али Педагожи Гызлар Семини-

ријасында јенидән сынагдан кечирдик. Шүбһәсиз, 70-чи илләрин сонунда һазырладығымыз композисија бу күнүн аб-һавасы, тәләбләри бахымындан јанашмағ лазым кәлди. 80-чи илләрин сону вә 90-чы илләрин эввәлиндән башлајарағ ермәни чәлладлары вә онларын һавадарлары олан музду нөкәрләр тәрәфиндән башымыза кәтирилән мүсибәтләр дә композисијада әкс етдирилмәли иди. Буна кәрә дә сон дөврүн һадисәләри илә әлағәдар јаранан ше'р-сәнәт нүмунәлериндән дә јухарыда кәстәрдијимиз шәкилдә истифадә етмәк лазым кәлди. Биз дә белә етдик. Ахы тар да, тарын сөзсүз нәғмәләри дә халгымызын мә'нәвијат тарихинин мүәјјән сәһифәләридир. Бу сәһифәләр идеја-естетик истигамәтләри илә бүтүн сәвијәдән олан динләјичиләрә, тамашачыларә чатдырылмалыдыр.

«Оху, тар» әдәби-бәдии композисијасы сценарисинә дахил етдијимиз елми информасијалар, дикәр гәзәл вә ше'р нүмунәләри дә естетик һисс, һәјәчан ојатмағ бахымындан мүһүм әһәмијәт кәсб едир. Бөјүк Сәмәд Вурғунун, Мирмәһди Сәјидзадәнин, Хан Шушинскинин Азәрбајчан муғамларынын бәдди-естетик маһијәти илә бағлы фикирләри, Әлиаға Ваһидин мөвзуја ујғун гәзәлләри, Габилин, Тофиг Мүтәllibовун ше'рләри әлверишли нүмунәләр кими јадда галыр. Б. Ваһабзадәнин «Муғам» поемасындан кәтүрүлән вә һәр муғамын фәлсәфи-естетик тә'сир имканларыны әкс етдирир, һабелә һәмин поема әсасында һазырланан радио тамашасындан истифадә олунан парчалар композисијанын аһәндәрлығында, финалын даһа емоционал сәсләнмәсиндә чох бөјүк рол ојнајыр.

Нәһәјәт, гејд едәк ки, педагожи принципләр әсасында мүхтәлиф мөвзуларда һазырланан әдәби-бәдии композисијалар мәктәблиләрдә чох гүввәтли естетик һисс, һәјәчан ојадыр. Онларын зөвгүнү, бәдди-естетик фәалијәтини даһа да инкишаф етдирир, формалашдырыр.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИ НҮМУНӘВИ ТӘШКИЛ ЕДӘК

Бу нөмрәдән башлајарағ «РЕТРО» рубрикисы алтында охучуларә Азәрбајчан дили вә әдәбијат проблемләринә аид кечән илләрдә јазылмыш, лакин бу күн дә актуальлығыны итирмәјән әсәрләр тәғдим едәчәјик. М. Ибраһимовун «Дил вә әдәбијат дәрсләрини нүмунәви тәшкил едәк» мағаләси дә 1944-чү илдә гәләмә алыныб. Јазыны ихтисарла дәрч едирик.

Дил бәшәријәтин тәбиәтлә олан ағыр мүбаризәсиндә, лүт-чылпағ, вәһши инсанын мағаралардан бүкүнкү зәнкин мәдәнијәт зирвәләринә јүксәлмәсиндә әлдә етдији ән гүввәтли вә ән бөјүк фүтуһатлардандыр. Дил олмасајды, нә гүдрәтли бәшәр мәдәнијәти, нә мүасир јүксәк техника, нә дә инсанларын сых бир чәмијјәт һалында бирләшмәси оларды.

Дил фикрин ән инчә чизкиләрини, гәлбин ән дәрин еһтирасларыны ифадә едә билир. Дил шүүр вә дүшүнчәнин, һәјәчан вә изтирабларын ачарыдыр.

Бир халгын ичтимаи инкишафын һансы пилләсиндә дурдуғундан, кечдији үмуми тарихи инкишаф јолунун хүсусијәтләриндән асылы оларағ, онун дили ја күчлү вә ја зәиф, ја зәнкин вә ја касыб олур.

Дил бөјүк бир хәзинәнин — инсан мә'нәвијатынын ачарыдыр. Дил, ејни заманда, шәхсијәтин габилијәт вә ганачағ дәрәчәсини билдирир бир мәһәк дашыдыр.

Гапылары бағлы олан бир хәзинәнин бош вә ја долу олдуғуну, гижмәтли вә ја гижмәтсиз шәјләр сахландығыны билмәк чәтиндир. Лал кими дајанмыш адамын габында нә олдуғуну билмәк олмаз. Лакин һәр кәсин сөз вә данышығындан, ифадә вә сәһбәтиндән шүүр вә сәвијәсини, габилијәт вә ганачағыны тә'јин етмәк мүмкүндүр.

Сөз ариф вә сәррафын әлиндә инчә, кәскин бир гылынчдыр. Бә'зән о, кобуд вә нашыларын әлиндә өз кәзәллијини итириб, чәфәнкијата да чеврилә биләр. Бу, анчағ дилин тәбиәтән нәчиб вә һәссас олдуғуна дәлаләт едир. Чүнки тәбиәти нәчиб олан шәјләр һеч бир ганунсузлуғ вә чәһаләтә дөзә билмәз. Дил дә беләдир. Ән ади вә садә сөзләр сәтһи фикирләри ифадә едә биләчәји

кими, чох дәрин бир мә'наны да ифадә едә биләр. Мәсәлә сөзләрдә дејил, бу сөзләрдән истифадә едән устәддадыр, онун мәһарәти вә ба-чарығындадыр. Халгын һәр сөздән бөјүк усталыгла истифадә етдијинә даир Азәрбајчан дилиндән чох кәзәл мисаллар кәтирә биләрик. Биз ән ади сөзләрдән дүзәлмиш, лакин чох дәрин мә'на ифадә едән зәрби-мәсәлләр биллирик. Онлар зәмәнәнин фыртыналары гаршысында јы-хылмајан, өз кәзәллијини әбәди оларағ сахлајан бир сарајы андырыр. Мәсәлән, һеч бир шәхсијәт вә һеч бир гүввәт һөкми-заманын, тарихи зәруратин гаршысыны ала билмәјә-чәји кими, дәрин фәлсәфи бир фикри халг «Һәр шәј замана бахыр, заман һеч шәјә бахмаз» дејә ифадә етмишдир.

Дил вә әдәбијат мәсәләси хырда, јахуд хүсуси бир мәсәлә дејил: о, бөјүк вә үмуми бир дөвләт мәсәләсидир, о, халгын мә'нәвијаты, варлығы мәсәләсидир. Бу мәсәләнин һәллиндә мәктәбин ролу бөјүкдүр. Хүсусилә мәктәбләримизин јүз минләрлә шакирдләри әһәтә етдијини, бүтүн идарә вә тәшкилатларда ишләјән адамларын мәктәбдән чыхдығыны нәзәрә алсағ, кәрәрик ки, һәјәт вә мәишәтимиздә олан бир чох нөгсанлар һәмин мәктәб тәрбијәси, мәктәб тә'лиминдә олан нөгсанларла бағлыдыр.

Әдәбијат вә дил мүәллимләри ушағларә јахшы вә дүзкүн данышмағы, өз фикирләрини сәрбәст ифадә етмәји ејрәтмәклә кифајәтләнә билмәзләр, Бу, онларын вәзифәләринин балача бир һиссәсидир. Бу, сөзсүз вә данышыгысыз һәјәтә кечирилмәси лазым кәлән бир шәјдир.

Һәркәһ һәлә дә бә'зи орта мәктәбләримизи битирән кәнчләр јахшы даныша билмирләрсә, өз фикирләрини дүзкүн ифадә едә билмир-

ләрсә, бу, биабырчылыгдыр, бу, бир азардыр, тезликлә мұаличә олунмалы бир азардыр.

Мәктәбләримиздә дил вә әдәбијәт дәрсләриндә нөгсанлар аз дејилдир. 1-чи синифдән 10-чу синфә гәдәр шакирдләрин хәтти чох писдир. Мәктәбләрин чохунда сәлигәли, јарашылы хәттә фикир верилмир.

Мүәллимләрин әксәријјәтинин һүсн-хәтт гәјдаларындан хәбәри јохдур: һәрфләрин үнсүрләри вә тәнасүбү һаггында мә'луматсыздырлар. Нәтичәдә ушаглар үчмилли дәфтәрә јазы јаза билмирләр. Јазылары чох гарышыг олур. Јазы ләвһәләри дә дидактиканын төләбләринә чаваб верә билмир. Хәттин көзәллији, јазынын сәлигәли вә јарашылы олмасы балача мәсәлә дејил. Бу, биринчи синифдән башлајараг ушағы низам-интизама өјрәдән тәрбијә вәситәләриндән биридир. Тәәссүф ки, мәктәбләримизин вә мүәллимләримизин чоху буну баша дүшмүр.

Үмуми нөгсанларымыздан бири дә шакирдләрдә нитгин инкишафына аз фикир верилмәсидир. Онлар һәтта билдикләри бир шеји белә дүзкүн, мөһкәм, јығчам, тутарлы вә мәнтиглә ифадә едә билмирләр. Тәсәввүр, тәхәјјүл, мүшәһидә гәбилијјәти ушагларда аз инкишаф етдирилир. Онлара әдәби-бәди данышыг вәрдиши ашыланмыр. Чох заман јерли диалект вә шивәнин мәнфи чәһәтләри илә ардычыл сурәтдә мүбаризә апармаг, шакирдләри бәди дилә алышдырмаг әвәзинә, ајры-ајры мүәллимләр өзләри диалектин тә'сири алтына дүшүрләр.

Шакирдләрин јазы нитгләри чох нөгсанлыдыр. Онлар әризә, вәсигә, е'лан, мәктүб јаза билмирләр. Фикирләрини јазылы шәкилдә чәтин ифадә едир, план вә конспект тутмагда чәтинлик чәкирләр. Бунун дә сәбәби мәктәбләримиздә јазы дәрсләринин пис тәшкил едилмәсидир.

Мәктәбләримиздә чох заман јазынын анчаг имла нөвләри һәкимдир. Бу јазы үсүлундан суй-истифадә едилмәси шакирдләрин јарадычылыг ишини корлајыр. Јарадычылыг јазылары, план үзрә иншалар, сәрбәст мөвзулар тапараг ону истәди-

ји шәкилдә ифадә етмәк кими үсүллар ишләнмир. Китабы вә ја башга әдәби-тәнгиди бир әсәри охујуб, ону өз мұһакимә сүзкәчиндән кечирәрәк, мөһкәм сүбут вә дәлилләрлә мүәјјән бир фикир јеридән шакирдләр һәлә аздыр.

Орта мәктәбдә јазы ишләрини тамамилә јенидән гурмаг вә савадлы адамлар јетишдирмәк ләзимдыр.

Чох заман синифләрдә шакирдләрин гираәтдән сон дәрәчә зәиф олдуғуну көрүрүк. Гијмәт төләбинә көрә мүвәффәг гираәти бачаран синиф кәстәрмәк чәтиндир. һәтта јухары синифләрин шакирдләри белә әдәби-бәди әсәрләри јахшы охуја билмирләр. һеччәләјәрәк, һыггана-һыггана охумаг, гулаг асаны ән көзәл бәди әсәрдән чирәндирир. Јахшы охујан шакирдләр исә, тәәссүфлә демәлијик ки, јекнәсәг сөзләри бир-биринә гатараг тутуғушу кими ејни бир аһәнклә вә һеч бир бәди тә'сир олмадан садалајырлар. Ифадәли, мә'налы, тә'сирли бәди гираәтә аз фикир верилир.

Е'тираф етмәлијик ки, классикләримизин, һүсусилә әруз вәзнилә јазылмыш ше'рләрини охујанлар олдуғча аздыр. Бу, јалныз шакирдләрә дејил, мүәллимләрә дә аид бир нөгсандыр. Мүәллимләримизин дә ичәрисиндә беләләри чохдур. Бу, ону кәстәрир ки, әдәбијјат дәрсләри анчаг тәдрис китабларындакы ајры-ајры хырда парчаларын охунмасы чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Тәәссүфлә демәлијик ки, бу һал, һүсусилә Азәрбајчан мәктәбләриндә көзә чарпыр. Биздә охумаг, мұталиә етмәк вәрдишинин күтләви һал алмамасы бөјүк бир бәдбәхтликидир. Мәктәб төләбәјә, шакирдә бүтүн елмләри тамамилә өјрәтмәк имканына малик дејилдир; мәктәб анчаг јол кәстәрә биләр: мәктәбин борчу шакирди бу јолу бөјүк бир өзм вә ирадә илә кечмәјә алышдырмагдыр.

Педагожи тәһсилә вә кафи һазырлыгы олмајан мүәллимләр өз үзәриндә ишләмәјә борчлу олдуғларыны, тәһсилләрини артырмаға мәчбур олдуғларыны бир дәгигә дә белә унутмамалыдырлар.

МӘҲӘММӘД ФҮЗУЛИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ТАРИХИ ШӘХСИЈЈӘТЛӘР: НИШАНЧЫ ЧӘЛӘЛЗӘДӘ МУСТАФА ЧӘЛӘБИ

Сирачәддин һачылы,
филологија елмләри намизәди.

Мәһәммәд Фүзули өз зәманәсинин көркәмли дөвләт хадими, һабелә елм адамы вә шаири сајылан Нишанчы Чәләлзәдә Мустафа Чәләби илә чох јахын дост олмушдур.

Шаир, Мустафа Чәләбијә үрәк сөзләрини демәкдән чәкинмәмиш, ону заманынын гүдрәтли шәхсијјәти кими тә'риф етмишдир. Демәли, «Чәләлзәдә илә Фүзули арасында јалныз бир танышылыг дејил, гүвәтли бир достлуг олдуғу јанылмадан сөйләнә биләр». (Ә. Гарахан, «Фүзулинин мәктүблары», «Түрк дили вә әдәбијјат дәркиси», Истанбул, 1948, ч. II, сајы 3—4, сәһ. 47).

Мәһәммәд Фүзулинин Чәләлзәдә Мустафа Чәләби илә достлуғунун сәбәбләриндән бири онларын бир инсан олараг руһи јахынлығлары иди. Белә ки, Чәләлзәдә Мустафа Чәләби шаир тәбиәтли инсан иди вә «Нишани» тәхәллүсү илә лирик ше'рләр јазырды:

**Мәдәд, јарым мәним әғјар бәсләр,
Фәған, о күл әлиндән хар бәсләр.
Әсиркә бу дили-зари гапунда,
Ки саһиб-хејри олан бимар бәсләр.
Нишани, әшки-хунун һәмдәмишдир,
Киши гүрбәтдә бир гәмбахар бәсләр.**

Демәли, Мәһәммәд Фүзули Мустафа Чәләбинин ше'р јаздығыны биллирди. Шаирин она јаздығы «Гәләм» рәдифли гәсидәсиндә дә буна ачыгча ишарә едилмишдир.

Мәһәммәд Фүзули XVI јүзиллик Азәрбајчан бәди насринин камил нүмунәси олан «Шикајәтнамә» әсәрини Чәләлзәдә Мустафа Чәләбијә јазмышдыр. Мәктүб жанрында јазылмыш бу әсәр һөкмдар вә сәнәткар проблемини, Фүзули вә дөвр, Фүзули вә еһтијач гаршыдурмасыны бәди сөзүн гүдрәтијлә ачыгламагла јанашы, Фүзулинин бир инсан олараг бүтүн мүрәккәблији, зиддиј-

јәтләри, гүруру вә мә'нәви бөһранлары үзәриндә јүксәлән сәнәткар шәхсијјәти вә истә'дадыны ајдын кәстәрир.

Анкара Университети Дил вә Тарих-Чоғрафија факултәси китабханасында Саиб Фәндиинин китаблары арасында сахланылан «Шикајәтнамә»нин кимә јазылмасы илә бағлы фүзулишүнас алимләр арасында узун заман гәти бир фикир олмышдыр. Илк дәфә Әбузија Тофиг «Нүмунәји-әдәбијјат»да, 1296/1879-чу илдә јанлыш олараг «Шикајәтнамә»нин Нишанчы Мөһмет Пашаја јазылдығыны сөйләмишдир. Бундан сонра исә бу јанлыш фикир дәфәләрлә тәкрат едилмишдир.

«Шикајәтнамә»нин Нишанчы Мөһмет Пашаја дејил, Султан Сүләймән Ганунинин (1495—1566) Бағдад сәфәри заманы (1534) јолда өлән Сәјид Бәјин јеринә нишанчылыға тә'јин едилмиш вә 23 ил бу вәзифәдә ишләмиш Чәләлзәдә Мустафа Чәләбијә јазылдығыны илк дәфә сөйләјәнләр дә аз олмышдыр.

«Шикајәтнамә» илә бағлы јазылмыш фикирләри јекунлашдыран көркәмли фүзулишүнас алим Ә. Гарахан мәктүбун Нишанчы Чәләлзәдә Мустафа Чәләбијә јазылдығыны һичри 987-чи ил мөһөррәм, милади 1579-чу ил март ајында Бағдадда тамамланмыш бир мүншәәт мәчмүәсинә дахил едилмиш «Шикајәтнамә»нин башлыгы әсасында дәгиг мүәјјәнләшдирмишдир.

«Шикајәтнамә тарихликлә бәдилијин вәһдәтиндә формалашан мәктүб жанрында јазылмыш әсәрдир. Әсәрдә тарихи сәнәд — овгаф идарәсинә Султан тәрәфиндән көндәрилмиш «бәрати-һүмәјун» вә бунун әсасында баш верән һадисә — шаирин она тә'јин едилмиш 9 ахчаны ала билмәмәси — әсәрин тарихилик гатыны тәшкил едир. Мәһәммәд Фү-

зули баш вермиш конкрет тарихи һадисәдән чыхыш едәрәк Чәләлзадә Мустафа Чәләбијә мурачиәтлә «Шикајәтнамә»ни языр.

Султанын шаирә нә үчүн 9 ахча төгаүд тә'јин етдијини Чәмил Јенәр белә изаһ едир: «...Бир тарих китабында (мүәллиф китабын адыны көстәрмир — С. һ.) XVI јүз ил Истанбулунда, саваш долајысы илә баһалыгдан сөз едиләркән һәр килә (25 килограма гәдәр) арпанын 9 ахчаја галхдығыны јаздығына көрә Фүзулијә бағланан мааш, күнүмүзүн ајда 2500 лираси долајында олмушдур» (Ч. Јенәр, «Фүзули», Истанбул, 1977, сәһ. 23).

Башга јөндән тарихи гајнаглардан бәлли олур ки, Чәләлзадә Мустафа Чәләби мәрд вә сәхавәтли шәхсијәт олуб.

Мәһәммәд Фүзулинин Мустафа Чәләби илә олан әлагәләрини һәр тәрәфли арашдырмаг үчүн ону гүдрәтли бир тарихи шәхсијәт вә дәвләт адамы кими дә өјрәнмәк кәрәкдир.

«Јавуз Султан Сәлим заманында дәвләт хидмәтинә кирән вә Гануни Султан Сүләјман дөврүндә ганунларын тәртибиндә билкиси, елми вә әхлаги фәзиләти илә шөһрәт булан Гоча Нишанчы дејә анылан Мустафа Чәләбинин атасы Газы Чәләләддин, Тосјалыдыр. Газы Чәләл мәдрәсәдән јетишәрәк Румели тәрәфиндән гәзаларда газылыг етмиш вә дәрәчәси Әшрәфи-Күззат рүтбәсинә гәдәр јүксәлдилдикдән сонра газылыгдан чәкиләрәк күндә отуз беш ахча илә төгаүд алмыш вә 935/1528-чи илдә вәфат етмишдир» (Узунчаршылы И. һ., «Оналтынчы әср орталарында јашамыш олан ики бөјүк шәхсијәт», Түрк Тарих Гуруму, 1958, ч. XXII, сајы 87, сәһ. 392).

Мустафа, Салех вә Атауллах адлы гардашларынын бөјүјү иди. О, ашағы-јухары һичри 895/896, милади 1490/1491-чи илдә анадан олмушдур. Илк төһсилени Тосјада алмыш, сонра Истанбула кәләрәк јүксәк төһсил дәрәчәсинә гәдәр јүксәлмиш вә диван јазмагда усталығына көрә Вәзири-Әзәм Пири Мехмет Паша илә Нишанчы Сејди Бәјин һимајәси вә јардымы илә мәдрәсә һәјәтины бурахараг 822/1516-чы ил-

дә Султан Сәлим Јавуз заманында дивани-һүмајун катиблијинә тә'јин едилмишдир.

Мустафа Чәләби бир мүддәт јардымчысы Пири Пашанын тәзкирәчиси олду. 1523-чү илдә исә Ибраһим Пашаја тәзкирәчи олду. 931/1535-чи илдә гәтл едилән Рәисүл-китаб һејдәр Чәләбинин јеринә Рәисүл-китаб тә'јин едилди вә он ил бу вәзифәдә чалышды.

«Гануни Султан Сүләјманын Ирагејн (Ираги-Әрәб вә Ираги-Әчәм) сәфәриндә Бағдада кирдикдән сонра (1534) 5 аралыгда (декабр) 180 мин ахча илә Чәләлзадә Мустафа Чәләби нишанчылыға тә'јин едилди» (Узунчаршылы И. һ., көстәрилән мәнбә, сәһ. 395).

Нишанчылыг Османлы заманында чох бөјүк вәзифә иди. Гануну јахшы билән, ганунлар јазан, вәзирләрә вә дәвләт адамларына верилән баратларын, ајры-ајры сәнәдләрин сәләһијәтини тәсдиг едән шәхсә Нишанчы вә ја Туғрај дејилрди. Нишанчынын ады исә нишанчысы олдуғу јерә верилрди. Бундан башга, Нишанчы вәғф, мүлк, әрази илә бағлы едиләчәк дәјишкликләри мүтләг өз гәләми илә етмәли иди. Бу, бир ганун иди.

Мустафа Чәләби нишанчылыгда 23 ил галды. Ишиндә бөјүк шөһрәт газанды. Буна көрә дә «Мүфтијиганун олуб Гоча Нишанчы дејә шөһрәт тапды». Чәләлзадә Мустафа Чәләбинин заманында нишанчылыг үчүн 300 ахча мааш верилрди ки, бу мәбләғ она гәдәр һеч кимә верилмәмишди.

Чәләлзадә Мустафа Чәләби 964/1557-чи илә гәдәр бу вәзифәдә галды. «957/1567-чи ил еким (октябр) ајында тәгрибән јетмиш беш илә сәксән арасында вәфат етди вә Әјјуб Нишанчысында гардашы Салех Чәләбинин јанында дәфн едилди» (Узунчаршылы И. һ., көстәрилән мәнбә, сәһ. 399).

Мәһәммәд Фүзулини Чәләлзадә Мустафа Чәләби илә јахынлашдыран, онлары бир-биринә бағлајан әдәби, мә'нәви бағлар сырасында Мустафа Чәләбинин заманынын бөјүк алими олмасыны да гејд етмәлијик.

Султан Сүләјман Ганунинин һакимијәти заманы (1520—1566) Османлы дәвләтинин сијәси нүфузу артды, әразиси кенишләнди. Бу дөврдә елм вә әдәбијәтин, чоғрафија вә һәрб сәнәтинин, дәннзчилијин инкишафы јүксәк сәвијјәгә чатды. Бағи, Фүзули, Зати, Гәзәли, Хәјали, Јәһја бәј Чәләли, Фикри, Рәвани, Лами кими бөјүк шаирләр јетишди.

Елм, сәнәт вә әдәбијәтин инкишафы һәм дә онунла бағлы иди ки, Османлы һакимләринин, демәк олар ки, һамысы дәвләт ишләриндә јүксәк тәшкилатчылыг габилијәти олмагла јанашы, көзәл лирик ше'рләр дә јазырдылар. Султан Сүләјман Јавузун фарсча ше'р диваны, Османлы ханәданында ән чох ше'р јазмыш олан Султан Сүләјман Ганунинин диванында исә үч минә гәдәр гәзәл топланмасы фикримизә парлаг сүбутдур. Бундан башга, «Османлыларын һакимијәти алтындакы инсанлар сүлһ ичиндә јашаркән, һөкмдарлар дә дәвләт ишләриндән кәнар көзәл сәнәтләрлә дә уғрашмышлардыр. Османлы ханәданы мәнсубларындан ијирмидән чоху диван тәшкил едәчәк өлчүдә ше'р јазмышдыр. Бир о гәдәри дә төғдир едиләчәк өлчүдә хәттатдыр. Сәккиздән чох падшаһ исә мусигишүнас вә бәстәкардыр. Бир чоху рәсм вә чешидли сәнәтләрдә уstad дәрәчәсинә јүксәлмишдир» (Әһмәд Гырхгы-

лыч, «Османлы падшаһларында ше'р вә Султан үчүнчү Мурад», «Түрк дили вә әдәбијәти дәркиси», Ататүрк Университети, 1986, сајы 1, сәһ. 72).

Чәләлзадә Мустафа Чәләби дә бир алим олараг јеткин әсәрләрини бу дөврдә јазды. Онун чағымыза гәдәр кәлиб чыхан вә ады бәлли олуб өзү әлдә олмајан әсәрләри бунлардыр: 1. «Тәбәгәтүл Мәмәлүк вә Дәрәчәтүл Мәсәлик». 2. «Мүһачнамә». 3. «Фәтһнамеји-Родос». 4. «Фәтһнамеји-Гарабоған». 5. «Сәлимнамә». 6. «Мөваһибүл һәллак фи Мәрәтибүл Шәмаили Фүтүвәти-Әһмәди». 7. «Һәдијәтүл Мөмүнүн». 8. «Чөваһирүл Әхбар фи һәсәнүл Мө'мүнүн». 9. «Гануннамә». 10. «Тарихи-галәји-Истанбул вә Мабәди Ајасофа». 11. Тәквә ады бәлли олан мәнсур «Шаһнамә».

Көрүндүјү кими, Мәһәммәд Фүзулинин заманынын үнлү дәвләт адамы, лирик шаири, јеткин елм хади ми, тәрчүмәчиси, «мәрд вә сәхавәтли инсаны», «Мүфтијиганун» ләгәбини газанмыш олан Чәләлзадә Мустафа Чәләби илә достлуг етмәси тәбии вә ганунаујғундур. Шаирин Азәрбајҗан бәдии нәсринин инкишафында дәјәрли нүмунә олан «Шикајәтнамә»сини дә мәктүб жанрында бәлә шөһрәтли вә мә'нән она јахын олан Чәләлзадә Мустафа Чәләбијә мурачиәтлә јазмасы тәсадүфи дејилдир.

ЈЕНИ КИТАБ

«Сәда» нәшријәти педагожи елмләр намизәди Рәһим һәсәноғлунун ше'рләр китабыны халг шаири Мирварид Дилбазинин өн сөзү илә чапдан бурахмышдыр. Китабда төдгигатчы алимин ше'р, тәмсил вә тәрчүмәләри топланмышдыр. Мөвзу вә жанр е'тибарилә рәнкарәнк олан бу әсәрләр мүәллифин орижинал гәләм мәһсуллары илә бәрабәр, бајаты, халг маһнысы, Әмәр Хәјјам рүбаиләриндән башламыш, даһи Сәмәд Вурғунун ше'рләринадәк, о чүмләдән Инкилтәрә вә Америка шаирләриндән етдији тәрчүмәләр барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр. Бүтөвлүкдә ше'р чөләнки тә'сири бағышлајан бу китабдан тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә синифдәнхарич оху материалы кими истифадә етмәк оар.

Ајнур НАДИРОВА.

ДЭРСЛИКЛЭРДЭ ВАРИСЛИК ВЭ ПЕРСПЕКТИВЛИЖИН НЭЗЭРЭ АЛЫНМАСЫ

Емилија КЭРИМОВА,

Бакыдагы 276 саялы мектебин мүүллими.

Орта үмүмтөһсил мектеблериндә ана дили вә әдәбијјатын тәдриси бүтөвлүкдә бир систем тәшкил едир. I синифдә әлифба тәлими дөврүндә шакирдләрин оху техникасына јіјәләnmәләри онларын сонралар әдәбијјатдан тәлим материалларыны мәнимсәмәләри үчүн зәмин јарадыр. Бу бахымдан ибтидаи синиф мүүллифи синифдән-синифә пиллә-пиллә шакирдләрин оху техникасынын, дүзкүн, сүр'әтли, ифадәли, шүурлу охумаг кими вәрдишләрин, тәрчүмеји-һал материаллары, әдәбијјат нәзәријјәси нүмунәләри илә нечә таныш олмаларынын, онларын јухары синифләрдә систематик курсу мәнимсәмәјә нечә һазырланмаларынын гајғысына галмалыдыр.

Јухары синиф мүүллими исә өз нөвбәсиндә һәмишә кечмишә нәзәр салмалы, ибтидаи синифләрдә оху дәрсләринин нечә тәшкил едилмәси, шакирдләрин V синифә нә кими һазырлыгла кәлмәләри илә таныш олмалыдыр.

Белә бир варислик вә перспективлик көзләнилмәдән ана дили вә әдәбијјатын тәдрисини дүшүнүлмүш вәһид систем үзрә гурмаг мүмкүн дејил.

Варислик вә перспективлик дидактиканын нисбәтән ишләнмиш принципидир. Биз мөгаләдә проблемин јалныз дәрсликләрдә гојулушуна өтәри нәзәр салмаг фикриндәјик.

Ибтидаи синифләр үчүн оху дәрсликләри илә әдәбијјат дәрсликләри (хүсусилә IV вә V синиф дәрсликләри) арасында варислијин нечә нәзәрә алындығына фикир верәк.

Ибтидаи синифләрдә «Әлифба» вә «Оху» дәрсликләринә дахил едилмиш материаллар, адәтән, ики характердә олур: а) бәдии материаллар (шифаһи халг әдәбијјаты, классик вә мүасир әдәбијјат нүмунәләри); б) елми-күтләви (елми-идраки) ма-

териаллар, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри һаггында мәтнләр. «Әлифба» дәрслијиндә 6, II синфин «Оху» дәрслијиндә 23, II синфин «Оху» дәрслијиндә 42, IV синиф үчүн Н. Казымовун «Оху» дәрслијиндә 14, Н. Абдуллајевин дәрслијиндә исә 9 белә мәтн верилмишдир. Көрүндүјү кими, IV синифдә бу мөвзулу мәтнләрин саяы аздыр. һалбуки һәмин синифдә белә мәтнләр јахшы гавраныр. I—II синифләрдәки елми-идраки материалларын әксәријјәти тәбиәтшүнаслыгла бағлы олдуғу һалда, III—IV синифләрдә тәбиәтшүнаслыг бир фәнн кими тәдрис олундуғундән, бизчә, даһа чох тарихи фактлара үстүнлүк верилмәлидир ки, шакирдләр бу фәндән систематик курсу мәнимсәмәјә һазырлансынлар. III синфин «Оху» дәрсликләринин бириндә (Н. Казымов) 12, дикәриндә (Н. Абдуллајев) 6 мәтн верилмишдир. IV синфин «Әдәбијјат» дәрслијинә исә, тәбии олараг, бир дәнә дә белә мәтн дахил едилмәмишдир.

Дәрсликләрдә материалларын характеринин бирдән-бирә белә кәскин дәјишмәси, шүбһәсиз, шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнә, һәмчинин тәлим методлары вә пријомларынын сечилмәсинә дә тәсир кәстәрир.

Ибтидаи синиф дәрсликләриндәки материалларын рәнкарәнклијини тәлим едән бир чох амилләр өзүнү кәстәрир: мәтнләрин жанра кәрә нөвләри, мөвзу мүхтәлифлији, классик вә мүасир әдәби әсәрләрин өз әксини тапмасы вә с.

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, дәрсликләрдә мүасир һәјәтымызын өз әксини тапмасы бахымындан даһа чидди нөгсанлара јол верилмишдир.

Ибтидаи синифләр үчүн дәрсликләрдә һәјәтлә, шакирдләрин јашадыглары мүһитлә, өлкәмиздә баш

верән сијаси вә ичтимаи һадисәләрлә әлағә јахшы олдуғу һалда, јухары синифләрдә хејли зәифләјир. Бу исә кәнч нәслин бир вәтәндаш кими тәрбијәсинә, халгын сијаси мүбаризәсиндә, игтисади дирчәлишиндә фәаллыг кәстәрә биләчәк шәхсијјәт кими јетишмәсинә мане олур.

Ибтидаи синиф дәрсликләринә дахил етмәк үчүн тәлимин һәјәтлә әлағәсини тәмин етмәјә имкан верән јүзләрлә әсәр вар. «Әлифба» дәрслијиндә шакирдләр әтраф аләм, тәбиәт вә чәмијјәт, доғма вәтәнимиз, Бакы, милли сәрвәтләримиз, Республика күнү, азербәјҗанлылар (республикамызда јашајан халглар) һаггында охујурлар. Бу идеја сонракы синифләрдә кетдикчә кенишләнир. II синфин «Оху» дәрслијиндәки ушагларын мәишәти, мектеб һәјәти, тәбиәт вә инсанларла үнсијјәтинә аид онларла мәтнлә јанашы, бу күнүмүзлә бағлы «Азербәјҗан Милли Ордусу», «Һәрби хидмәтә чағырыш», «Вәтәнин кешијиндә» (М. Дилбази), «Кәнч гәһрәман», «Шәһидләр хијабаны» (Ә. Нахчыванлы), «Азад вә мүстәгил Азербәјҗан», «Инсана мәнһәббәт (ислам дини илә әлағәдар), «Шанлы 28 Мај», «Бизим ана вәтәнимиз», «Харичдәки гардашларымыз», «Көзәл Гарабағ» (М. Мүшфиг), «Бәдхәһ гоншулар», «Сәрһәддә сәһбәт», «Маһны бәјрамы» (Азербәјҗанда јашајан азсајлы халгларын бирлијинә һәср олунуб)), «Әтраф әләми горујаг», «Аллаһын мәнһәббәти» мәтнләри марагла охунур.

III синифдә бу характерли нүмунәләр даһа чохдур. «Вәтән ону горујанындыр», «Азербәјҗан Милли Ордусу» (З. Јагуб), «Азад вә мүстәгил Азербәјҗан», «Милли Дирчәлиш күнү», «Гәнәәтчилик», «Милләтин малы», «Инсафлы вә әдаләтли олағ» (Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламлары), «Гурбан бәјрамы», «Рамазан ајы», «Азербәјҗан чүмһуријјәти», «Көзәллик әләми» (Азербәјҗан инчәсәнәти һаггында), «Бизим күчүмүз нечәдир», «Шәһидләр хијабаны», «Бир парта бош галыб», «Ганлы чичәкләр», «Хочалы фаһиәси», «Дидәркинләр», «Гарабағын чәсур гарталы», «Гарабағы вермәрәм» вә с. кими онларла мәтн ушаглары бу кү-

нүмүзә, социал һәјәтымыза дахил едир, тәрбијәләндирир, мүбаризәјә, гәләбәјә һазырлајыр.

III синфин «Оху» (Н. Казымов, «Оху», III синиф үчүн дәрслик. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1994) дәрслијиндә исә ашағыдакы мәтнләр бу гәбилдәндир: «Шәһидләрин шаһидијәм», «Шәһид нәғмәләри», «Јанварын гурбаны Јанвар», «Бүтүн милләтләрә» (Н. һәсәнзәдә), «Гатар дәниздән кечир» (Е. Маһмудов), «Из ачын, ај, балалар» (Һ. Ариф), «Ики јолдаш (Г. Илкин), «Сев», «Ел јардымы», «Халгымызын мүғәддәс бәјрамы», «Алај оғлу», «Азербәјҗанын гызы Салатын», «Ана интигамы», «28 Мај — Азадлыг күнүдүр», «Әсәр маршы» вә с.

Јухары синифләрдә белә әсәрләрин саяы аздыр. Мәсәлән, V синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндәки материалларын бөјүк әксәријјәти шифаһи халг әдәбијјатына һәср олунуб. Дәрсликдәки 64 мәтндән 13-ү јазычы вә шаирләрин јаратдығы әсәрләрдир.

Бу әсәрләрин јалныз 2-си мүасир дөврлә аз-чох әлағәдардыр: С. Рүстәм «Дуз-чәрәк», М. Араз «Мүһарибә олмаса».

Бир ил әрзиндә јалныз бәјәти, тапмача, әфсанә, нағыл вә с. охујан ушаглар мүасир һәјәтдан, дөврүмүзүн социал, сијаси тәләбләриндән ајры дүшмүрләрми? Синифдән-харич охунун да синиф охусуну кенишләндирмәјә, дәринләшдирмәјә хидмәт етдији нәзәрә алынарса, шакирдләрин мүасир дөврә аид бәдии әсәр охумаг имканынын мөһдуд олмасы мө'лум олар.

VI синифдә исә «Әдәбијјат» (Р. һүсәјнов вә б. «Әдәбијјат», VI синиф үчүн дәрслик, Бакы, «Өјрәтмән», 1995) дәрслији, әкәр мүасирлик һесаб етмәк мүмкүнсә, шакирдләрә јалныз ашағыдакы әсәрләри тәғдим едир: «Мәним дилим» (Х. Р. Улутүрк), «Сәһв дүшәндә јеримиз», «Һәјәт, сән нә ширинсән» (Б. Ваһабзәдә), «Бура Вәтәндир» (Дилсуз Мустафајев). VIII синифдә исә мүасирликдән әсәр-әләмәт јохдур. Беләликлә, шакирдләр илләр боју јашадыглары дөврдән ајры дүшүрләр.

Миллилик, Фолклор нүмунәләринин јери.

Сон дәрсликләрин мһүм үстүн-лүкләриндән бири онларда милли руһун бәргәрар олмасыдыр. Республикамызын мүстәгиллик јолуна гәдәм гојмасы халгымызда өзүнәга-јыдыш әһвал-руһијәсини күчләндирди. Чох сүр'әтлә сојкөкүмүзә гајыт-маг истигамәтиндә фәалијәт кениш-ләнди. Адәт-ән'әнәләримизин, мил-ли бајрамларымызын ган јаддашы-мызда бәрпа едилмәсиндә бу амил мһүм рол ојнады.

Кәнч нәслин милли руһда тәрби-јә олунмасында фолклор нүмунәлә-ри дә чох гүдрәтли васитәдир. Дәр-сликләрдә өз ифадәсини тапан ши-фаһи халг әдәбијәти нүмунәләринә дә мүәллим илк нөвбәдә бу бахым-дан јанашмалыдыр.

Материалын һәчми.

Материалын һәчми синифдән-син-фә артырылмалыдыр ки, ушаглар јухары синифләрдә ири һәчми һе-кајәләри, повестләри, романлары охумаға һазыр олсунлар. Мәтнин һәчми I—III синифләрдә, демәк олар ки, нормал шәкилдә инкишаф едир. «Әлифба» дәрслијиндәки мәтн-ләр һәчминә көрә ушагларын јаш-ларына мүвафигдир. II синифдә дәрс илинин әввәлиндә тәхминән «Әлиф-ба» дәрслијиндәки мәтнләр һәчмин-дә (бә'зән даһа кичик) мәтнләрин верилмәси мәгсәдәујгун һесаб едил-мәлидир. Оху техникасына јијәлән-дикдән сонра үч ајлыг истираһәт мүддәтиндә бир гәдәр јадырғамыш ушагларын оху вәрдишләрини бәр-па етмәк үчүн белә мәтнләрин ве-рилмәси тәбиидир.

I синифдә дәрс илинин ахырында ушаглар ән чоху 140 сөз («Ана јур-дум», сәһ. 148—149) охујурларса, II синифдә дәрс илинин әввәлиндә ән чоху 99 сөздән («Јахшылыг елә, мин-нәт гојма», сәһ. 10—11) ибарәт мәтн охујурлар. Сонра бирдән-бирә 261 сөздән («Күллүнүн чајы», сәһ. 15—16) ибарәт мәтн верилди. Дәрс или-нин ахырында шакирдләр ән чоху 345 сөздән («Маһны бајрамы», сәһ. 160—161) ибарәт мәтн охујурлар.

III синифдә дәрс илинин әввәлин-дә ән чоху 291 сөзлүк («Ағыллы ушаг», сәһ. 12—14), дәрс илинин ахырларында исә 634 сөзлүк мәтн («Гарабағын мәсур гәһрәманы», сәһ. 238—241) тәгдим едилди.

IV синиф үчүн Н. Абдуллајевин «Оху» дәрслијиндә исә бу нисбәт 252 сөздән (сәһ. 6—8) 570 сөзә (сәһ. 205—208); Н. Казымовун «Оху» дәрслијиндә исә 331 сөздән 817 сө-зә гәдәрди.

Материалын апаратурасы. һәр һан-сы дәрслијин әсл маһијәти онун ме-тодик апаратурасы илә ачылып, онун-ла тамамланыр. Әкс һалда оху вә әдәбијат дәрсликләри адичә бәдии материаллар топлусуну хатырлада.

Методик апаратура дедикдә, ма-териалларын дәрсликдә јерләшди-рилмәси, хүсусилә суаллар вә тап-шырыгларын гојлушу нәзәрдә ту-тулур. Бу суал вә тапшырыглар, са-дәчә олараг, мәтнин мәзмуну һаг-гында мүәјјән ардычыллыгга соруш-маг мәгсәдини дејил, һәм дә ша-кирдләри дүшүндүрмәк, нәтичә е'тибарилә мәзмунун шүурлу ма-нимсәнилмәсини тә'мин етмәк, ма-териалын тәрбијәви тә'сирини ар-тырмаг мәгсәдини дашыјыр.

Ибтидаи синиф дәрсликләринин ме-тодик апаратурасында өзүнү кәстә-рән бә'зи сәмәрәли чәһәтләр сон-ракы синифләрин әдәбијат дәрслик-ләриндә өз әксини тапмышдыр.

Ибтидаи синифләрин дәрсликлә-риндә мәтнин мәзмунунун мүфәс-сәл, сечмә, јығчәм, шәхс дәјишмәк-лә нағыл едилмәси, јарымчыг мәт-нин тамамланмасы, мәтнә даһа не-чә башлыг вермәјин мүмкүн олма-сы, әсәрин роллар үзрә охунмасы, әсәрин ејни мөвзүја һәср олунмуш башга мөвзу илә мүгајисә едилмә-си, һекајәдә әсас фикрин нәдән иба-рәт олдуғунун тапылмасы, бир беј-тә вә ја бәндә әсасән ше'рин ады-нын мүәјјән едилмәси, јахын ма'на-лы сөзләрин тапылмасы вә с. кими тапшырыглар верилдији һалда, әдә-бијат дәрсликләриндә белә практик суаллара раст кәлмәк мүмкүн дејил.

Синифдән-синфә кечдикчә суал-ларын гојлушу дәрин, елми харак-тер алмалы, шакирдләри дүшүндүр-мәлидир. Тарихән педагогика «һә», «јох» чаваблары тәләб едән суал-лара е'тиразыны билдириб. Гәрибә-дир ки, ибтидаи синифләрин дәрс-ликләриндә белә суаллар олмады-ғы һалда, јухары синифләрин дәрс-ликләриндә онлара раст кәлмәк мүм-күндүр; мәсәлән, V синфин «Әдә-

бијат» дәрслијиндә Ә. Мәммәдхан-лынын «Буз һејкәл» әсәринә аид бе-лә суал верилир: «Бу күн дә белә һадисәләр һаггында ешидирсиниз-ми?» (сәһ. 19). Јахуд Ә. Сабирин «Чүтчү» ше'ри илә әлагәдар суал: «Инди дә торпағы әкмәк, бечәрмәк үчүн инсанлар чәтинлик чәкирләр-ми?» (сәһ 81) вә с.

Ибтидаи синифләр үчүн оху дәрс-ликләриндән фәргли олараг V син-фин «Әдәбијат» дәрслијиндә тап-шырыгларын бир гисми «Мәтн өј-рәнин» шәклиндәдир (сәһ. 5, 29, 88, 108, 143, 187 вә с.). Бундан әлавә, ашағы синифләрдә мәтн үзрә суал-ларын хырдаланмасына даһа чох еһтијач олса да, IV синифдә бу тә-ләб позулур. III синифдә һәр бир мәтн үзрә, демәк олар ки, кифајәт гәдәр суал вә ја тапшырыг верилир. Үмумијәтлә, III синфин дәрслијиндә 698, IV синфин дәрслијиндә 264 су-ал вә тапшырыг, 7 тест, V синфин дәрслијиндә исә 371 суал вә тап-шырыг вар.

V синфин дәрслијиндә суалларын гојлушунда хырдачылыға јол ве-рилмишдир. «Сеһирли сүнбүл» ре-вајәти үзрә суаллара фикир верәк:

1. Оғуз оғлу һарада јатмышды?
 2. Оғуз оғлунун башы үстә дуран әл она нә верди?
 3. Оғуз оғлу дәнләри әкмәји не-чә өјрәнди?
 4. Оғуз оғлу кимләри көмәјә ча-ғырды?
 5. Мешә хан, Јер хан, Көј хан, Јел хан, Күн хан нә иш көрдүләр?
 6. Сеһирли сүнбүл Оғуз елине нә кәтирди?
 7. һекајәни өјрәнин.
 8. «Чәрәк мүгәддәсдир» мөвзу-сунда инша јазын.
 9. Чәрәклә, бәрәкәтлә бағлы анд-лары, аталар сөзләрини топлајыб дәфтәрләринизә јазын.
- Фикримизчә, суаллар белә гојул-малы иди:
1. Оғуз оғлуна сүнбүл верән нә деди?
 2. Оғуз оғлу кимләрин көмәји илә сүнбүлү әкиб-бечәрди?
 3. Бунун хејри нә олду?
 4. «Чәрәк мүгәддәсдир» мөвзу-сунда инша јазын вә с.
- Ибтидаи синифләрин оху дәрслик-ләриндә инша јазылмасыны тәләб едән тапшырыг јох дәрәчәсиндәдир.

III синфин дәрслијиндә, әсасән, үмумиләшдиричи дәрсләрдә шифаһи инша тәләб олунур. «Јајы һарада вә нечә кечирмәјиниз һаггында даны-шын» (сәһ. 14), «Тәбиәт үзәриндә мүшаһидәниз әсасында «Гызыл па-јыз» мөвзусунда һекајә дүзәлдиб данышын» (сәһ. 16), «Гышда инсан-ларын әмәји, мәшғулијәти һаггында билдијинизи данышын» (сәһ. 59) вә с.

Бу шифаһи иншалар нәтичә е'ти-барилә шакирдләри инша јазмаға һазырлајыр. Јарадычы мүәллимләр бунларын һәр бирини Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәмин дөврдә планлашдырылмыш инша јазыларла әлагәләндирирләр. Дәрсликдә бир нечә инша јазыја һазырлыгга әла-гәдар тапшырыг верилир: «Пајызда тәбиәт» мөвзусунда инша јазмаға һазырлашын (сәһ. 24). Инша јазынын өзү исә дил дәрсиндә апарылып. Н. Абдуллајевин IV синиф үчүн «Оху» дәрслијиндә ики јазылы инша ве-рилир. «Мәним мүәллимим» мөвзу-сунда инша јазын» (сәһ. 126). «Тә-биәтә екскурсијаја кедин» вә «Бизим дә көзәл јерләримиз вар» мөвзу-сунда һекајә јазын» (сәһ. 203).

Белә тапшырыглар програм тәләб-ләринә тамамилә зиддир. Чүнки ши-фаһи рабитәли нитгин инкишафы үз-рә иш үчүн һәм оху, һәм дә Азәр-бајчан дили програмларында хүсу-си бөлмә ајрылмышдыр.

II—III синифләр үчүн «Оху» дәрс-ликләриндәки суал вә тапшырыглар шакирдләри дүшүнмәјә, арашдырма апармаға тәһрик едир, онларын тә-фәккүрүнүн инкишафына тә'сир кәс-тәрир. Лакин IV синиф үчүн оху дәрсликләриндә мәнзәрә бир гәдәр башга чүрдүр. Н. Абдуллајевин «Оху» дәрслијиндә мәтнә бирчә суал ве-рилир: «Мәтн ким даһа јахшы оху-јар?» (сәһ. 9); «Ән јахшы охујаны мүәјјән етмәк үчүн мүсабигә кечи-рин» (сәһ. 36); «Роллары аранызда бөлүн вә пјесдән парчаны сәһнәләш-дирин» (сәһ. 45); «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин сөзләри-ни охујун, онларын ма'насыны изаһ един» вә с.

II—III синфин «Оху» дәрсликлә-риндә һәр бөлмәнин ахырында үму-миләшдиричи суаллар вә тапшырыг-лар верилиб. Бу, үмумиләшдиричи дәрсләр үчүн шәраит јарадыр, ша-кирдләрин бөлмә үзрә өјрәндиклә-

рини системә сәлмәгә көмәк едир. IV синиф үчүн дәрсликләрдә белә үмумиләшдирмә апарылмыр. Лакин Н. Абдуллајевин дәрслијиндә бир нечә тест верилмишдир (сәһ. 24, 61, 97, 117, 137, 180, 189). Бә'зи негсанларына бахмајараг, бу, јахшы чәһәтдир. Ола биләр ки, әввәлки синифләрдә һәр бир бөлмәјә аид үмумиләшдиричи суаллар вә тапшырыгларла јанашы, тест элементләри дә верилсин.

Тәәссүф ки, V, VI синифләрин әдәбијат дәрсликләриндә нә үмумиләшдирмә үчүн материал, нә дә тест вар. V синиф үчүн «Әдәбијат» дәрслијиндә гәрибә тәкрарлар өзүнү көстәрир. IV синифин «Оху» дәрслијиндәки «Нәсрәддин Туси вә бостанчы» һекајәси, «Көјчәк Фатманын нағылы», III синифин «Оху» дәрслијиндәки «Једди нар чубуғу» нағылы, «Әлифба» дәрслијиндәки «Күн чых, күн чых» ше'ри V синифин дәрслијиндә ејни илә верилиб.

АЗӘРБАЈЧАН ОҒУЛЛАРЫ, ДАЛДАЛАРА КИРМӘЈИН!

Гардашымдан мәнә кәлән пәјлары,
Дар күнүмдә һарај верән һајлары,
Јад торпагда олан һаггы-сајлары,
А гардашлар, һеч бирини вермәјин.
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
Лүт кәзәрәм ел ичиндә,
гумаш нәди, шал нәди,
Нә кәтирсән зәһәр кәтир,
шәкәр нәди, бал нәди.
Үрәјимә јара дүшүб,
ләкә нәди, хал нәди,
Торпағымы алын верин
мәнә дәрман вермәјин.
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
Нанәчибләр торпаглары
дүшмәнләрә сатыбды,
Евләр талаң, үрәкләр ган,
көр нә диван тутубду,
Евләнәси оғулларын
сәнкәрләрдә јатыбды,
Көзәл-көјчәк гызымызы
кәдәләрә вермәјин,
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
Үрәкләрдә сағалмазды
Хочалынын јарасы,

Ибтидаи синифләр үчүн «Әлифба» вә «Оху» дәрсликләриндәки бир чох мәтнләрин мүәјјән һиссәләри V синифин дәрслијинә дахил едилмишдир. Мәсәләң, «Әлифба» дәрслијиндәки:

**Балама гурбан инәкләр,
Балам һачан имәкләр!
Балама гурбан дајчалар,
Балам нә вахт әл чалар!—**

охшамалары V синиф дәрслијинин 7-чи вә 12-чи сәһифәләриндә дә верилиб.

V синифин «Әдәбијат» дәрслијинин 20—24-чү сәһифәләриндәки аталар сөзләриндән 14-ү II синифин, 12-си III синифин дәрслијиндә дә вар. Лајлаларын (сәһ. 8—11) үч бәнди ејни илә III синифин дәрслијиндә кедиб.

Белә гарышыглыг һәм дә дәрслик мүүллифләринин шакирдләрин јаш хусусијјәтләрини нәзәрә ала билмәдикләринә дәләләт едир.

Сары баба, Гырхгыз, Кирсди
дағларынын сырасы.
Шуша иди вәтәнимин
алынмаз «Бәз» галасы,
Ел јалварды, сатгынлар
Лачынымы вермәјин,
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
Сәнәткарлар ган ағлајыр,
Ағдам әлдән кедибди,
Дәрд үстүндән дәрд чанымы
парчалајыб дидибди,
Вәзифәјә кәләнимиз
нечә мөгсәд күдүбдү,
Рајонлары бир-бир сатыб
күрсүнүзү вермәјин.
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
Дилафәтәм, Лачынымы
көрмәјинчә өлмәрәм,
Јағы дүшмән басылмаса, өјүнмәрәм.
Вәтән азад олмајынча
башга кејим кејинмәрәм,
Әлиниздән мөгсәдләри,
инамлары вермәјин,
Азәрбајчан оғуллары,
далдалара кирмәјин.
**Дилафәт НҮМБӘТОВ,
Лачын рајонунун Зағалты кәнди.**

МӘН БӘШӘР ДОСТУ БИР ИНСАНАМ

Педагожи елм, әмәјинин нәтичәләри илләрлә сынагдан кечмәли олан, шәһрәт зирвәсинә доғру жүксәлән ағыр пилләләри сәбр вә дөзүмлә фәтһ етмәјә габил фәдакарлар мејданыдыр. Бүтүн елмләр инсан үчүндүр, хејринә, јахуд зијанына; педагожи елм инсанын алилији, үчалығы, камиллији, әлчәтмазлығы үчүндүр. Вә өмрүнү сидг илә бу ишә бағлајан шәхс һамыја көрк оласы сәвијјәдә фәзиләти илә сечилмәлидир. Әбәс дејил ки, тәлим вә тәрбијәдә мүүллимин шәхси нүмунәси вачиб амилләрдән биридир. Фәхрлә демәк олар ки, Азәрбајчан педагожи елминдә белә сималар вар. Вә бунлардан бири Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун шә'бә мүдири **Ағадаш Бабајевдир.**

Ихтисасча шәргшүнас олан Ағадаш мүүллими республикамызда танымајан әдәбијат мүүллими чәтин тапылар. Бу ил анадан олмасынын 70 иллијини гејд етдијимиз көркәмли алимимиз 1950-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Университетини битирәрәк тәјинатла Ағдам шәһәриндәки иккииллик мүүллимләр институтунда ишләмәјә башламышдыр. Беләликлә дә, өмрүнү бирдәфәлик педагожи ишә бағламышдыр. Лакин кениш енциклопедик билији вә мүүллимлик ишинә мәнәви бағлылығы аз вахтдан сонра ону Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун аспирантурасына кәтириб чыхармышдыр.

Мүгәддәс елм мә'бәди кими танынан институтда республиканын көркәмли педагог алимләри илә чижин-чијинә чалышмаг, тәдгигатлар апармаг зәнкин мәнәви аләмә, жүксәк зијалы мәдәнијјәтинә малик Ағадаш мүүллими еркән јашлардан ағсагаллар сырасына гошмушдур.

О, 1964-чү илдә «Орта мәктәбдә М. Ф. Ахундовун һејат вә јарадычылығынын өјрәдилмәси јоллары» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мудафиә етмишдир. О вахтдан 1979-чү илә гәдәр институтун елми

катиби, сонралар исә ихтисаслашмыш мудафиә шурасынын елми катиби ишләмишдир.

Өз елми-методик фикирләрини монографија, китаб, китабча, дәрс вәсаити, јүздән артыг мәгалә илә мүүллимләрә чатдыран алимин «Орта мәктәбдә бәди образларын тәһлили јоллары һаггында», «Азәрбајчан классик әдәбијатынын тәдрисинин елми әсаслары», «Јазы тәлиминин бә'зи мәсәләләри» вә диқәр әсәрләри мүүллимләрин столүстү китабларыдыр. О, «Орта мәктәбдә әдәбијат тәдриси» (I вә II һиссә) адлы фундаментал тәдгигатын мүүллифләриндән бири олмагла, һәм дә «V синифдә әдәбијат дәрсләри», «V синифдә методик ишләмәләр», «IX синифдә әдәбијат дәрсләри» китаблары илә мүүллимләрин јахын мәсләһәтчисинә чеврилмишдир.

Ағадаш мүүллими классик әдәбијатымызын надир биличиләриндәндир. Нәинки орта мәктәб мүүллимләри, үмумән филологлар арасында әл-әлә кәзән, бир нечә дөфә тәкрар нәшр олунмасына бахмајараг, тез сатылан, аз тапылан «Азәрбајчан классик әдәбијатында ишләнән әрәб вә фарс сөзләри лүғәти» адлы сорғу вәсаити, «Азәрбајчан классик әдәбијатында ишләнән адларын вә терминләрин шәрһи» китабы онун вәтән әдәбијатына мәһәббәтинин мәһсулудур. Вә һеч дә тәсадуфи дејил ки, о, узун илләр республиканын танымыш филолог алимләри илә биркә дәрслик мүүллифи олмушдур. Бәкир Нәбијевлә бирликдә V (сонрадан VI), мәрһум Фәјзулла Гасымзадә вә Мәммәд Чәфәр Чәфәрәвлә IX синифин әдәбијат дәрсликләрини јазмышдыр.

Ахшам (невбәли) вә гијаби мәктәпләр үчүн әдәбијат програмынын тәртиби дә онун көркин әмәјинин нәтичәсидир.

О, Азәрбајчанда тәдрис филмләринин илкин јарадычыларындандыр. «Бөјүк шаир вә драматург Н. Чавид» филминин сценари мүүллифи», «Халг

шаири С. Вурғун», «Даһи шаир Н. Кәнчәви», «Бөјүк шаир М. Ә. Сабир», «Бөјүк шаир М. П. Вагиф» филмләринин исә мәсләһәтчисидир.

Ағадаш мұәллим өз елми-педагожи мүддәалары илә кечмиш Иттифагда да танынмышдыр. Елми-методик конферансларда, семинарларда вә диһәр рәсми йығынчагларда мә'рузә вә чыхышлары даим рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Ижирми илдән артыгдыр ки, Бақы Шәһәр Педагожи Кадрларын Ихтисасартырма Институтунда мұһазирәләр охујур. Мұәллимләр һәмишә ону сәбирсизликлә көзләјирләр. Вә һәр ил рәһбәрлик тәрәфиндән кечирилән «Һансы алимләрлә көрүшмәк истәрдиниз?» сорғусуна биринчи сырада Ағадаш мұәллимин адыны чәкмәклә чаваб верирләр.

Белә кениш вә һәртәрәфли јарадычылыг фәәлијәти олан алим һәм дә нечә-нечә елмләр намизәдин, танынмыш педагог вә методист алимин јетишмәсиндә, араја-әрсәјә кәлмәсиндә әмәк сәрф етмишдир.

Ејни заманда о, «Азәрбајҗан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмұәсинин редактор мұавини ишләмишдир. Бу заман орта мәктәб мұәллимләринин педагожи фәәлијәтинин ишыгландырылмасында, һәмчинин елми-методик јениликләрин журнал васитәсилә республика мұәллимләринә чатдырылмасында әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир.

Биз өмрүнү чох гижмәтли бир ишә, бәшәријәтин бир парчасы олан азәрбајҗанлы балаларынын јүксәк инсани дәјәрләр руһунда тәлим вә тәрбијәсинә һәср етмиш мүдриг, курани алиминизи үрәкдән тәбрик едир, она чансағлығы, шәрәфли ишиндә уғурлар арзулајырыг.

Әсмәр САДЫГ гызы,

БПКИА вә ЈҺ Институтунун мұәллими;

Бәјбала АББАСЛЫ,

БШПКИА Институтунун кабинет мүдири.

ЈӘҺЈА КӘРИМОВ—70

ӨМҮРДӘН ДҮШӘН ИШЫГ

Бу ишыг һарадан сүзүлдү, көрәсән? Гәдим Илису дағларынын зирвәсиндән, јохса сачларына јеничә дән дүшмәјә башламыш анасынын чағырдыгы көврәк бајатыдан?

**Мән ашиг мина көрдән,
Мина бој, мина көрдән,
Торпаг алтдан сал голун,
Горхурам сына көрдән.**

Елә бил балача Јәһја сәһрләнмишди. Әввәлләр дә көзләрини ғамашдыран ишыг селинә чох бәхмиш, анасынын лајлаларыны, бајатыларыны чох динләмишди. Амма индики кими оwsунландыгы олмашышды. Ишығын бајаты сәдасында әријән чазибәсиндән чыха бйлмирди. Әслиндә һеч буна тәшәббүс дә көстәрмирди. Бајаты ишығында бир оғлан јола чыхмышды...

Ушаг евиндә пионер баш дәстә рәһбәрлијиндән үзү бәри јол кәлән, елмләр доктору, профессорлуғ зирвәсини фәһ едән Јәһја мұәллим, һөдәнсә, гәлбинә ишыг дүшән о күнү даһа чох хатырлајыр. Бәлкә, елә о күнү, о бајатынын ишығыдыр Јәһја мұәллимин јолларыны нурландыран. Ким билир, мә'налы өмрүн о гәдәр мә'налы сирләри вар ки...

Амма идејалары, мұләһизәләри дилимин методикасынын бир чох проблемләринин һәллинә сәјкәк олан Јәһја мұәллим инди дәјир ки, сәзә мөһәббәт, доғма дилимизә вурғунлуғ бешик башында сәјләнилән лајладан, гушларын чәһ-чәһиндән, инсанын ајағларыны көврәк-көврәк бәсдыгы торпагда битән күлдән-чичәкдән, бојну бүкүк бәнәвшәдән, вугарлы палыддан, лап елә бүлбүлүн бағрыны ган ејләјән тиканын сәртлијиндән јараныр. Сонра да әләвә едир ки, анан сәнә доғма дилиндә лајла дәјибсә, демәли, гәлбиндә бу дилә севки тохуму сәпилиб. Күл-чичәји һейран-һейран сүзмүсәнсә, сәз нахышы сәнә елә бу күл-чичәји хатырладағ. Онун көзәллији гаршысында баш әјәчәксән, сөзүн гәлбини көрәчәксән. «Сөзүн гәлбини көрмәк». Башгаларыны билмирәм, амма мән бу ифадәни илк дәфә Јәһја мұәллимдән ешитмишәм. Бундан сонра вермәк истәдим «Јәһја мұәллим, Сизи филолог олмаға нә чәкди?» суалыны сахламышам, дилимә кәтирмәмишәм. «Сөзүн гәлбини көрмәк» ифадәси чох шәј дәјиб, чох мәтләбләрдән акаһ едиб мән.

Һәм елмин, һәм дә инсанлығын зирвәсиндә Јәһја Шәфи оғлу Кәримовун тутду-

ғу мөвгә һагда биткин тәсәввур јаратмағ үчүн онун кечдији һәјат јолуна нәзәр салмағ вачибдир. Ј. Кәримов Гах рајонунун бајағ адыны чәкдијимиз Илису кәндиндә анадан олуб. Бу гәдим кәндин сакинләринин чох-чох әввәлләрдән тәһсилә, елмә, билијә марағлары илә сечилдикләри мә'лумдур. Јәһја мұәллимин доғулуб боја-баша чатдыгы әиләдә сәзә һәссас мұнасибәтин олдуғуну исә о өзү дәјиб. Сонра да әләвә едиб ки, һәлә ушағлыгдан «Бу чүр јох, белә дәјәрләр» сөзләрини ата-анамыздан тез-тез ешидердик. Чүмләдә бир сөзүн јерини дәјишмәклә ону мәнәча зәккинләшдирмәјин нечә мүмкүн олдуғуну нүмунәләрлә, ел дәјимләри, аталар сөзләри, јанылтмачларла дәфәләрлә әјәни шәкилдә сүбүт едирдиләр. Бу факт бир аиләнин сирри, ән'әнәси дәјил; әсрләрдән бәри халгымыз сөзү мүгәддәс сәјиб. Јәһја мұәллим бахышларымдан нә дүјдүсә, деди ки, һә, дүз фикирләширсән. Чох тәәссүф ки, әиләләрдә сәзә мұнасибәтин кәдән, милли зәминдән әјрылдыгы ачығ-әјдын һисс олунур. Лајла дәјән аналарын сәји азалыр. 20—30 ушағ ејни вахта бир «ананы» — тәрбијачинин һөкмү илә јухуја кетмәли олур. Аталарын да сөзү кәсәрдән дүшүр.

«Сөзүн кәсәрдән дүшмәси». Јәһја мұәллим дил бөһранынын бурдан башландығыны билдирир. Дәјир ки, нә аз, нә чох, 70 ил сәз «јухарылары» ағзындан чыханда «кәсәрли» олуб. Башгалары дәјәндә бикәнәлик һөкм сүрүб.

Сәз сөзү чәкир. Билирәм ки, әгидә бир күнә, беш күнә јаранан шәј дәјил. О, анандан оландан өмрүн гуруб чағына гәдәр дамна-дамла, гәтрә-гәтрә формалашыр. Вә бу мәнәдә белә бир әмнијәт јарадыр ки, үзбәүз отурдуғум ағсачлы, мөһрибан чәһрәли профессорун өз өмрүнү мәктәбә, бөјүјән нәслин тәрбијәсинә, башлычасы исә онларда дилимизә мөһәббәт јарадылмасы ишинә һәср етмәси тәсәдүфи дәјил. Фикримдә јанылмышам. Јәһја мұәллим дәјир ки, Бөјүк Вәтән мұһарибәси башлајанда, онун давам етдији дөврдә, демәк олар ки, мән дә ушағ олмушам. Вә көрмүшәм ки, һамыдан чох әзәб чәкәнләр ушағлардыр. Елә бу шәраит мән өмүрлүк бағлајыб мүгәддәс мұәллимлик ишинә. Әмәк фәәлијәтимә 14 јашында пионер баш дәстә рәһбәри кими башламышам. IX синифдә охуја-охуја рајон комсомол комитәсиндә шә'бә мүдири, сонра ушағ евиндә пионер баш дәстә рәһбәри ишләмишәм; бунлар мәнә чох шәј вериб. Орта мәктәби битирән кими ибтидаи синифләр үчүн мұәллимләр һазырлајан курса дахил олмушам.

Јәһја мұәллимин тәлејиндә бу курс бөјүк рол ойнајыб. Сонра али филологи тәһсил алыб. Елмләр намизәди, елмләр доктору әдларыны газаныб. Дилимизин, филологија елминин актуал мәсәләләри илә бағлы чохлу санбаллы әсәрин мұәллифи кими нүфузу јүксәк елми мәчилисләрдә тәсәдүғләниб. Амма Јәһја мұәллим ибтидаи тәдигләниб. Проблемләринә даһа јахындан бағланыб. Узун илләрди ки, республикамызда ибтидаи тәлим, ана дилинин тәдриси методикасы илә әләгәдәр тәдигатлар апа-

рыр. Бу тәдигатлар мәктәб тәчрүбәсинә истинадән јараныр вә профессор онларын нәтичәләринин мұәллимләрә чатдырылмасыны вачиб сәјиб. Јәһја мұәллим тәдигатларын нәтичәләрини мәктәбә чатдырмағын чәтинлијини чап мөһдудийәти илә әсәсләндирмаға чалышанларла разылашмыр. — Чап лазымдыр, — дәјир, — амма бу, мұәллимлә әләғәнин јекәнә васитәси дәјил. Тәдигатчы мәктәбдә мұәллимдән даһа чох олмалыдыр, елми һәгигәтләр белә јараныр.

Бәс Јәһја мұәллимин өзү нечә? Мәктәбләрлә әләғә сахлаја билирми? Азәрбајҗан мәктәбләриндә, мұәллимләр арасында онун һәгиги мәнәдә дәрин һөрмәти бу суалларә ән јахшы чавабдыр. Ибтидаи тәлимлә бағлы башга мұтәхәссисләр бағышласындар, мән синиф мұәллимләри арасында Јәһја мұәллим кими инанылмыш, сөзү өтән икинчи адам мұрачит едирләр. Артыг 30 илдир ки, Јәһја мұәллимдән сәз дүшөндә биринчиләр әлләриндәки «Әлифба»ја тәбәсүмлә бахырлар. Бәли, дүз 30 илдир ки, азәрбајҗанлы ушағлар «Ана», «Вәтән» сөзләрини Ј. Кәримовун јухусуз кечәләринин, дәрин тәдигатларынын нәтичәси, бөһрәси олан «Әлифба»дан охујуб јазырлар. Бу да тәсәдүфи дәјилдир ки, һәмин «Әлифба» кечмиш ССРИ-дәки 15 республикада тәтбиг едилән әлифбалара бахыш заманы биринчи јер тутуб.

Јәһја мұәллим ибтидаи синифләрә, онун проблемләринә јахынлығыны белә изаһ едир: һәр шәј кәнчлик илләри илә бағлыдыр. һәлә VIII синифдә охујаркән һәм дә пионер баш дәстә рәһбәри идим. Тез-тез ибтидаи синиф мұәллимләриндән бу вә ја дикәринин дәрсини әвәз етмәли, јазы ишләрини јохламалы олурдум. Елә онда көрүрдүм ки, јазыда, охуда баш верән нәгсанлар әсәсән ушағларын лүғәт еһтијатынын азлығындан ирәли кәлир. Тәдричән јаранмыш һәвәс мәнә 1945-чи илдә синиф мұәллимләри һазырлајан курса кәтириб чыхарды. Мұәллим кими II синифдә фәәлијәтә башламышам. Али тәһсил алдыдан сонра икииллик мұәллимләр институту илә јанашы, педагожи мәктәбдә педагогика, психологија вә мәнтигдән дәрс дәмәјим јолуму мөәјәнләшдирмәјимә көмәк етди.

Губа, Газах, Шәки мұәллимләр институтлары профессорун өмрүндә из салмыш иш јерләридир. Өзү дә елә иш јерләри ки, Јәһја мұәллимин бу институтларда дәрс дедији тәләбәләрин өзләри дә инди мұәллим кими таныырлар. Амма онларын һәр бири Јәһја мұәллими, онун әсл педагог усталығыны јахшы хатырлајырлар. Бу зәһмәткеш инсан бачарығы илә елә һөрмәт газанмышды ки, истәнилән институт ону аудиторијаларында дәрс демәк үчүн мөмнунийәтлә ишә көтүрәрди вә бунула да һәр шәј дәјишәрди. Ләкин о башга јол сечди. Даһа доғрусу, илләрлә гәлбиндә кизли сахладыгы бир арзу — дилимизин методикасы сәһәсиндә арашдырмалар апармағ истәји ону индики Азәрбајҗан Елми-Тәдиг-

ларла изаһ едилір ки, буну анчаг зәркәр дәгиглији илә мүгајисә етмәк олар. Јунус Әмрә — Ширванлы Молла Гасым — «Дастан-Әһмәд һарами»нин мүәллифи Әли — Гази Бурһанәддин — Нәсими — Гарагојунлу Чаһан шаһ һәгиги хәттинин сон үчунда Гурбани дурур. Охучунун диггәтини бирчә факта јөнәлтмәк истәјирәм. Илк бахышда классик фәлсәфи поезијанын Аллаһы сајылан Нәсими һара, ел ашығы Гурбани һара. Анчаг, сән демә, бу, мәсәләнин заһири, өзү дә гаранлығы бүрүнмүш заһири тәрәфидир. Тәдгигатчылыг сәриштәси бу гаранлығы ишыг салыр вә охучунун көзү гаршысында бир-бири илә сых бағлы олан хәтләр чанланыр. Фикир верин:

Нәсимидә:

**Еј өзүндән бихәбәр, гафил, ојан!
һәгдән олма јадү һәм батил, ојан!
Олма фани аләмә маил, ојан!
Сәндән олду нә ким, олду әјан!**
Гурбанидә:

**Јатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр,
Сәфил, нә јатмысан, ојан, дедиләр.
Ојандым, гәфләтдән ачдым көзүмү,
Ал, аби-көвсәрдән ич, ган, дедиләр.**

Белә гошалашдырмаларда ајры-ајры бәндләр, мисралар арасындакы «кизли» әләгәләри көрмәк асанлашыр. О бириләр дә беләчә.

Гурбанинин һәјаты вә еләчә дә поезијасы чилик-чилики олуб, әсрләрин күнч-бучағына, дүнјанын кизли кушәләринә, јаддашларын унутганлығына сәпәләнмиш мирваридир, лә'лдири. Бу чиликләнмиш зәррәләри топламаг, үстләриндәки заман тозуну силмәк, бир-бир јеринә гојмаг вә мирварини, лә'ли бүтөв шәклә салмаг анчаг вә анчаг уста зәркәрләрә мүәссәр олан хошбәхтликиди, габилијәтдири. Профессор Гәзәнфәр Казымов да беләчә уста зәркәр мәнәһәри илә бу ишин өһдәсиндән уғурла кәлиб. Әсәрдә охучу өнүндә көшф едилән һәгигәтләр, үстү ачылан мүәммалар сајсыз-һесабысыздыр: сән демә, бизә индијә гәдәр Гурбани һаггында мә'лум оланлар да һәтта тәдгигатчыларын өзләри тәрәфиндән долашыға салынан «мә'лум»лар имиш: Шаирин әсл ады Гурбани јох, Гурбан имиш. О бу күн бизим баша дүшдүјүмүз мә'нада ашыг да дејилмиш, мүкәммәл

тәһсил көрән, дөврүнүн дини-дүнјәви елмләринә дәриндән бәләд олан вә бунлары поезијасына һопдуран ел шаири имиш. Анадан олдуғу јер әк сәр тәдгигатчыларын индијә кими һесап етдији Иран Азәрбајчаны јох, елә бурада — бизим доғма Чәбрајылда — Дири дағынын әтәјиндә, Мазәннәнә пиринин јахынлығында јерләшән, ахар-бахары илә илаһи көзәлликләрә мејдан охумуш Дири кәнди имиш. Гурбани нә вахт анадан олуб? Худафәриндән голубағлы кечириләрәк һара апарылыб—Тәбризә — шаһ диванына, ја әксинә, Чәнубдан Шимала, вә ја бә'зи тәдгигатчыларын иддиа етдикләри кими Түркијә? һүзуруна чәза алмаг үчүн кәтирилмиш шаири Шаһ Хәтаи нијә бағышлајыр? Тәлејин XVI әсрдә Азәрбајчан халгына бәхш етдији бу нәһәнк сималар — гылынч вә гәләм даһиләри арасында һансы һәјати, мә'нәви бағлылыг олмушдур? Бөјүк шаир «он бир ил зимистан гәһрин» нә вахт, һарада чәкиб? Гурбанинин тәкчә һәјаты илә бағлы јүзләрлә белә суаллара чаваб верилир. Фәрзијәләр, мүлаһизә вә мүһакимәләр сон дәрәчә дәгиглик вә сәлигә илә әсәландырылыр, кәтирилән сајсыз-һесабысыз долашыг фикирләр әләнир-әләнир вә чәми сәһифә јарыма сыған «дурулмуш» «Гыса тәрчүмеји-һал» араја-әрсәјә кәлир.

Бә'зи һалда фактлардан даһа чох тәдгигатчы дүјүмү кара кәлир. Чүнки һәјаты, ше'рләри һаггында јазылы мәнбәләрдә бир елә чидди истинадкаһ булунмајан сәнәткар һаггында сөз демәк үчүн мәнтигә, һәм дә күчлү мәнтигә әсәсләнән дүјүм кәрәкдири. Бә'зән бирчә мисранын ишығына дүшүб кетмәк ләзым кәлир. Бә'зән елә бу ишыг да сәни аздырыр. Еһтијатлы олмаг ләзымдыр; чүнки бу мисра сонралар јаддашларда дәјишдирилә, тәһриф олуна биләр вә с. Күчлү һиссетмә, дүјүм тәдгигатчынын јол јолдашына чеврилир. Бу шәртлә ки, дүјүгла-рынын һәгигәт олдуғуну сүбүт едә биләсән. Бу чәһәтләр, бир нөв Аллаһ веркиси, мүәјјән һалларда профессор Г. Казымовун әлиндән түтур, ону доланбач јоллардан мәнәһәрәтлә кечириб мәнзил башына чат-

дырыр. «Ашынмаларла јашајан поезија»ны (сәһ. 117) анчаг бу јојла өјрәнмәк, тәдгиг етмәк мүмкүндүр. Јаддашлардакы вә јазылы мәнбәләрдәки мөвчуд вариантлары тутушдурмаг, әслинә даһа јахын оланы, Гурбани гүдрәтинә лајиг сөјләмәләри тапмаг, сечиб кәтүрмәк олдуғча чәтиндири. Анчаг профессор охучусуну өз ардынча апар, ону өз фикирләринә, мүлаһизәләринә инандыра билир. «Дејибдири», «Пәрим», «Кедим», «Дејәрсән», «Јар» кими ше'рләрин ајры-ајры мисралары бу мүгајисәдә чилаланыр вә әзәли шәклинә дүшүр.

Китабда Гурбани поезијасындакы әсәс чәһәтләр — мәнәббәт вә көзәллик дүјүгүлары, «өз әсринин оғлу» кими тәригәт әдәбијјатындан кәлән тә'сирләр, зүлм вә зоракылыг әлејһинә чағырыш, баһарын вә хош күнләрин кәләчәјинә сонсуз инам вә с. ширин, охунағлы диллә, һәм дә тәмкинлә тәһлил едилир.

Мәнә көрә, монографијанын дәјәрини, санбалыны артыран тәкчә Гурбанинин һәјаты вә поезијасынын тәдгиги, шәрһи дејил (бунлар өз јериндә), һәм дә ашағыдакылардыр:

Милли әдәби дилин башланғычыны XIX әсрдән, јахуд XVIII әсрдән јох, ән кечи XVI әсрдән кәтүрмәк ләзымдыр — бу, Г. Казымовун кәлдији гәти гәнаәтдири. Гәнаәти әсәсләндырмаг үчүн кәтирилән фактлара фикир верин:

а) XVIII әсрдә әдәби дил бирдән бирә М. П. Вагиф вә М. В. Видадин сајәсиндә бу гәдәр хәлгиләшә, садәләшә билмәзди. Бу, Гурбани — Туфарганлы Аббас хәттинин давамдыр; б) Гурбанинин ше'р дилиндәки архаик сөзләр 500 илин мүддәтиндә тәдричән көһнәлмиш, лакин бу күн дә мә'насы асанлыгла дәрк едилән сөзләрдир; в) Гурбани чәсәрәт вә усталыгла садә данышыг сөзләрини поезија дилинә даһил етмишдири; г) Бу поезијада ичтимай-сијаси лексика хүсуси гәт тәшкил едир; ғ) Шаирин дилиндә алынма сөзләр мүхтәлиф васитәләрлә азәрбајчанлашдырылыр; д) Гурбани дилин хәлгиләшмәсинә хидмәт едән бүтүн ва-

ситәләрдән (гоша сөзләрин боллуғу, тарихи-әфсанәви шәхсијјәтләрин адларындан әсәс мүгајисә васитәси кими истифадә, антропонимләрдән усталыгла бәһрәләнмә, XVI әсрин вә даһа әввәлки дөврләрин тәфәккүр мәһсулу олан дини өһвалат вә һадисәләрә тохунмаг...) јерли-јериндә, бол-бол истифадә етмишдири вә с.

Бә'зи дилчиләрин «Азәрбајчан вә түрк (османлы) дилләри XVI әсрә гәдәр ортаг бир дил кими инкишаф едир вә милли тәфәккүр (еләчә дә милли әдәби дил) XVI әсрдән мүстәгилләшмәјә башлајыб» фикринә гәти е'тираз едилир. Бу фикри тутарлы фактларла јанашы, ситәт кәтирдимиз риторик суаллар да тәкзиб едир: «Онда биз нә үчүн әдәбијјатымызы (ана дилли әдәбијјаты) һәсәноғлудан башлајырыг? Онда нә үчүн Јунус Әмрәни һәм дә Азәрбајчан шаири кими өјрәнириг? Онда Нәсими, Фүзули нечә милли Азәрбајчан шаири ола биләр? Нә үчүн биз милли ел әдәбијјатынын инкишафындан данышырыг?» (сәһ. 155).

Профессор сүбүт едир ки: «...түрк вә Азәрбајчан дилинин дифференсиасијасы, даһа доғрусу, түрк — османлы дилинин Азәрбајчан дилиндән ајрылмасы оғуз-сәлчуғларын Анадолуја јүрүшү дөврүндән башлајыр» (сәһ. 156).

«Гурбани вә поетикасы» китабы, сөзсүз ки, илк нөвбәдә фолклоршүнәслыға, әдәбијјат тарихинә өвәзсиз төһфәдири. Лакин Гурбани поезијасынын ишығында онларла сөзүн тарихи, етимоложијасы да бөјүк усталыгла ачылыр ки, бу да нисбәтән аз ишләнән бир сәнәнин — Азәрбајчан дили тарихинин инкишафына бөјүк хидмәтдири.

Гурбани сәнәтинин дәринлији кәдиб «Адәм ата»ја чатан көкләр үстүндә битсә дә, өзүндән сонракылар үчүн дә бөјүк бир мәктәб олан абидәдири. Шаирин јаратдығы ади гошмалар кәләчәкдә әлифлам, әввәл-ахыр, зәнчирләмә, додагдәјмәз, дилтәрпәнмәз, нәфәсдәрмә вә с. гошма формалары үчүн өрнәк олмуш, тәчнисләри, дејишмәләри, гыфылбәндләри сонралар ашыг сәнә-

тиндә дүрлү-дүрлү жанрларын жарылдырды үчүн дајаг, истинадкаһ ролуну ојнамышдыр. Китабда Гурбанија кәтириб чыхаран сәнәт јоллары бүтүн дәгиглији, инчәлији илә нечә ачылыб кәстәрилсә, Гурбани сәнәтинин көвдәсиндән һачаланан будаглар да (ел әдәбијјатында Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Хәстә Гасым, Гарачаоғлан, Валех, Дилгәм, Алы, Әләскәр; јазылы әдәбијјатда М. П. Вагиф, Г. Б. Закир, С. Вурғун, О. Сарывәлли, Н. Ариф) еләчә шәрһ едилир, мә'нәви бағлылыг телләри илә-илмә тохунур.

Китабын шәхсән мәни өзүнә чәкән, чәзб едән чәһәтләриндән бири дә одур ки, профессор Гәзәнфәр Казымов 500 ил бундан әввәл јашамыш бөјүк ел шаиринин һәјәт вә јарадычылыгы илә бағлы нәдән јазырсә-јазсын, аз гала һәр сәтирдә тәдгигатчынын үрәк дөјүнтүләрини ачыгашкар ешитмәк олур. Бу үрәк милли тәәсүбкешлик, көкү доғма кәндкәсәкдән су ичән, јүксәк Азәрбајчан вәтәндашлығындан доған гүрүр вә бир дә халгын һазыркы вәзијјәтинин јанғысы илә дөјүнүр: «Гурбани өз дөврүн-

дә вәтән хаинләринин — «бәдәсилләр»ин учбатындан вәтәндән дидәркин дүшмүшдү. Инди Гурбанинин нәвә-нәтичәләри дә дидәркиндир вә үстәлик, һәмин бәдәсилләр онун вәтән торлағыны да дүшмән таптағына чевирмишләр» (сәһ. 192). Бәлкә, бу јанғылы һиссләрдир ки, тәдгигатчы Гурбани — Шаһ Исмајыл паралеллијинә, онлар арасындакы идеја вә услуб јахынлығынын шәрһинә даһа чох јер ајырыр. Вә бир дә она көрә ки: «**Бу күн Исмајыл кими шәхсијјәтләрә даһа бөјүк еһтијачымыз вар. Исмајыл бизим мүасиримиз олмалы иди, бизи бир әгидә јолунда бирләшдирмәли иди, өз гылынчынын күчү илә пис нијјәтләри кәсиб-доғрамалы, бизи сафлыг, тәмизлик јолуна салмалы иди, биздә ичтимаи ишә мәс'улијјәт һисси јаратмалы иди, сөзү бир, әмәли бир инсанлары гору-малы, тәрбијә етмәли иди. Јүз илләр, мин илләр кечсә дә, Исмајылын мә'нәви сафлығы насилләрә нүмунә олачагдыр.**»

Акиф МӘММӘДОВ,

педагожи елмләр намизәди.

ОХУЈУН

КӘРӘЈИНИЗ

ОЛАР

УСТАД

СӨЗҮ

Энсиклопедик билији вә фитри мүәллимлик исте'дады илә из гојмуш надир шәхсијјәтләрдән бири дә көркәмли әдәбијјәтшүнәс алим Әли Фәһми иди. Әли Фәһми тәкчә әдәбијјәти дејил, һәм дә мүгәддәс китабымыз Гур'аны, дини вә динләр тарихини көзәл билирди. Одур ки, онун Азәрбајчан классик әдәбијјәтына даир мүһазирәләри һеч јердә чап олунмамыш оријинал фикир вә мә'луматларла зәнкин иди.

Артыг бир нечә илдир Әли мүәллим дүнјасыны дәјишиб; гәбри нурла долсун! Вә онун мүддәәларына, кәламларына, изаһ вә шәрһләринә нә гәдәр еһтијачымыз вар...

Педагожи елмләр намизәди **Чимназ ӘЛИЈЕВА** бу еһтијачы нәзәрә алараг мәрһум мүәллиминин мүһазирәләриндән бә'зи мөгәмлары журналымыз васитәсилә охучуларын

диггәтинә чәтдырмағы лазым билмишдир.

ЕШГ.

Ешгин дөрд нөвү вар:

1. **Мәчәзи ешг.** Јә'ни јаланчы, мүәјјән тәмәнна јөнүмүндә, мүвәггәти, дөзүмсүз, сахта ешг.

2. **һәгиги ешг.** Јә'ни «Ашыг Гәриб»дә, «Шаһ Исмајыл»да вә башга дас-танларда олан ешг.

3. **Әфлатуни (платоник) ешг.** Ерамыздан дөрд әср әввәл јашамыш јунан философу Платон әфлатуни ешги әсәсләндираг кәстәрирди ки, һеч бир тәмәнна олмајан ешг (һәгиги ешгдә дә тәмәнна вар) әфлатунидир.

Чәләләддин Руми әфлатуни ешгә мисал чәкирди: Бир ашиг севдији гызкилин гапысыны дөјүр. Гыз сорушур:

— Кимдир?

— Мән.

Гыз буну ешитчәк дејир:

— Ешг сүфрәсиндә нә гәдәр ки, сәнин сәнлијин сөндән кетмәјиб, сәни һичран одунда әритмәк лазымдыр.

Ашиг һеч бир шеј баша дүшмәјиб кедир. Чәлләрә дүшүр. Ики ил белә һәјәт кечирир. Бир дәфә мүдрик бир шәхс ону көрүр вә башына кәлән әһвалаты сорушуб өјрәнир, мәсләһәтләр верир:

— Кет гызкилин гапысыны дөј. О ким олдуғуну сорушанда де ки, сән.

Ашиг белә дә едир.

Әдәбијјәтымызда Лейли вә Мәчнунун ешги әфлатунидир.

4. **Илаһи ешг.** Ашиг көзәли көрүр, лакин Јараданы дүшүнүр. Чүнки көзәл, Јараданын јер үзүндә тәзаһүрүдүр. Илаһи ешгә Нәсиминин ше'рләриндән мисаллар кәтирмәк олар.

Хилгәтдә ики ашиг вар: **Пәрванә** вә **Бүлбүл**. Пәрванә Шам ешгилә өзүнү хошбәхт саныр вә бу јолда өлүр. Бүлбүл Күлүн фәрағында көзәл нәғмәләр јарадыр.

НАЗ.

Әдәбијјатда наз кәлмәсинин үч мә'насы вар:

1. Әкәр наз көзәлин һәрәкәтләриндәдирсә, она **ишвәли** көзәл дејирләр.

Кәһ назу, кәһ киришмәвү кәһ ишвәдир ишин, Чанын севәнләр олмаса еј ашина сана.

[**Мисаллар Мәһәммәд Фүзули-дәндир**].

2. Наз көзәлин бахышындадырса, она **гәмзәли** көзәл дејирләр.

Еј кәманәбру, рәгибә вермә **гәмзәндән** нәсиб, Ох атарсан дашә, пејканын кәрәкмәзми сана?

3. Наз көзәлин сәһбәтиндәдирсә, она **шивәли** көзәл дејирләр.

Шүкүр ким, верди фәләк камым мәни номид едиб, **Шивеји-мәһрү** мәһабәтдән пешиман етмәди.

ИНСАН.

Классикләримизә көрә, адам инсаны һејвандан ајыран, шәкли мөз-мун дашыјан бир аддыр.

Инсандә сәккиз сифәт олмалыдыр: 1. Вәфа. 2. һәја. 3. Рәһм. 4. Мәһрибанлыг. 5. Әдаләт. 6. Әдәб. 7. Инсаф. 8. Вичдан.

Бу сифәтләри олмајан кәс **инсан јох, адамдыр.**

гәсидә.

Гәсидә «гәсд» сөзүндәндир, мәгсәд демәкдир. Формасына көрә гәзәлә бәнзәјир. 13 бейтдән чох олур. Мөзмунча алты чүрдүр:

1. Мәгсәд Аллаһын тә'рифидирсә, она **миначат** дејилир.

2. Мәгсәд Пејғәмбәрин тә'рифидирсә, она **нә'т** дејилир.

3. Мәгсәд дөврүн һөкмдарынын тә'рифидирсә, она **мәдһијјә** дејилир.

4. Мәгсәд вәфәт етмиш нүфузлу, јахуд мүгәддәс бир шәхсин хатырланмасыдырса, она **мәрсијјә** дејилир.

5. Мәгсәд бир объекти ифша вә тәнгид етмәкдирсә, она **һәчвијјә** дејилир.

6. Әкәр шаир өз-өзүнү тә'рифидирсә, она **фәхријјә** дејилир.

БУ НӨМРЭДӘ

Адымыз, мөрамымыз	2
М. Јусифов — Даһи шәхсијјәтин нитг феноменлији	4

АЛИ МӘКТӘБЛӘРДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ: ДҮНӘН ВӘ БУ КҮН

Х. Мәмәдов — Әдәбијат идеолокијадыр, јохса сәнәт?	8
---	---

МЕТОДИКА

Һ. Абдуллајева — Шакирд дәфтәринә нәзарәт орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасы үзрә ишин тәркиб һиссәләриндән бири кими	15
Ә. Бәдәлова — Инша барәдә бир нечә сөз	20
М. һәсәнов — Бир даһа фе'ли бағлама вә веркүл һаггында	24
М. Әсәдгызы, Б. Әлијев — Билијин мөһкәмләндирилмәсиндә синтактик тәһлилин ролу	26

ТӘЧРҮБӘ

Е. Магсудов — Азәрбајчан дили дәрсләриндә грамматик тапмачалардан истифадә тәчрүбәсиндән	28
У. Әһмәдзадә — һуманистләшдирмә вә шакирд шәхсијјәтинин формалашмасында дил-әдәбијат мүүллиминин ролу	31
М. Кәримова — Јарымчыг чүмләннин тәдриси тәчрүбәсиндән	33
К. Мәмәдова — «Әсир Азәрбајчаным» ше'рини нечә тәдрис едирәм	35
Т. Зејналова — Милли адәтләримизи нечә өјрәдирәм	38
ТӘЛӘБӘ ГӘБУЛУ ҮЗРӘ ДӨВЛӘТ КОМИССИЈАСЫНДАН	
Р. һүсејнов — Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан гәбул имтаһанларынын нәтичәләри барәдә	39

МҮӘЛЛИМӘ КӨМӘК

А. Пашајев — Үмүми вә хусуси сөзләрин лексик хусусијјәтләри һаггында	42
--	----

СИНИФДӘНХАРИЧ ИШ

В. Хәлилов — Әдәби-бәди композисијалар	48
--	----

РЕТРО

М. Ибраһимов — Дил вә әдәбијат дәрсләрини нүмунәви тәшкил едәк	53
--	----

ФҮЗУЛИ — 500

С. һачылы — Мәһәмәд Фүзули јарадычылығында тарихи шәхсијјәтләр: Нишанчы Чәләлзадә Мустафа Чәләби	55
--	----

МҮӘЛЛИМИН МҮЛАНИЗӘЛӘРИ

Е. Кәримова — Дәрсликләрдә варислик вә перспективлијин нәзәрә алынмасы	58
--	----

АҒАДАДАШ БАБАЈЕВ — 70

Ә. Садыгызы, Б. Аббаслы — Мән бәшәр досту бир инсанам	63
---	----

ЈӘҢЈА КӘРИМОВ — 70

О. Аббасов — Өмүрдән дүшән ишыг	64
---	----

КИТАБЛАР ВӘ РӘ'ЈЛӘР

А. Мәмәдов — Үрәкдән су ичән әсәр	67
---	----

**Баш редактор
Б. Н. ЈУНУСОВ.**

ҮНВАНЫМЫЗ:
Бакы — 10,
Низами 117.
III мәртәбә.
Тел: 93-06-09.

Тә'сисчи: Азәрбајчан Республикасы Тәһсил
Назирлији.

Јығылмаға верилмиш 24.02.97. Чапа имзаланмыш
7.IV.97. Кағыз форматы 70X108/16. Гәзет кағызы Әдә-
би гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот нәшр вәраги 6,0.
Шәрти чап вәраги 6,1.

Сифариш 898.
Сајы 500.

Шәһадәтнамә 190

«Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qlymøti 5.000 man.
Índeks 1012

